

HET LAND VAN HERLE

Tijdschrift en contactorgaan

voor beoefenaars en vrienden van de historie van oostelijk Zuidlimburg

DE ROMEINEN IN HET MAASLAND

Van Coriovallum naar het Westen

Prof. Dr J. Mertens

In het kader van de lezingencyclus, de Romeinen in het Maasland, werd me gevraagd te handelen over het onderwerp „Van Coriovallum naar het Westen”, hetgeen betekent, in het geografisch kader van het Romeins Imperium, een blik werpen vanuit een grensprovincie, het gebied tussen Rijn en Maas, op het Hinterland, het binnenland dat het oude Noord-Gallië, het huidige België omvat.

Deze op het eerste zicht zeer eenvoudige vaststelling is van essentieel belang voor het begrijpen van het eigen karakter van deze onderscheiden gebieden, het Rijnland, de grenszone onderworpen aan een militair bestuur, het binnenland, waarvan gans de economie afgestemd is op het onderhoud van de eenheden die de grens van het Imperium moeten beschermen.

Dit onderscheid, dit tweevoudig aspekt van de noordelijke gebieden — dat we zowel aantreffen tussen noord en zuid als tussen oost en west — is één van de hoofdkenmerken van de romeinse beschaving in Noord-Gallië.

Gedurende de vier eeuwen romeinse bezetting ten onzent heeft deze tegenstelling een zekere ontwikkeling doorgemaakt, een ontwikkeling waarvan we zullen trachten de voornaamste fasen in het kort samen te vatten.

Wanneer Caesar, in 57 v. Chr. om de pas veroverde gebieden van Gallië, waarvan hij stadhouder was te vrijwaren, de federatie van de Belgische stammen te Rome als een aanvalswapen afschildert en hiervan gebruik maakt om onze gebieden binnen te vallen, komt Noord-Gallië voor de eerste maal in betrekking met Rome. De verovering kende hoogten en laagten : één voor één worden de onderscheiden volksstammen uitgeschakeld, hoewel met de meest noordelijke Caesar wel enige moeilijkheden ondervond. Na een eerste, ietwat brutaal contact, worden

de betrekkingen echter meer vriendschappelijk : in grote mate worden deze bepaald door het probleem van de bevoorrading van de romeinse legereenheden; het belgische binnenland speelt hierbij een belangrijke rol, waarop in de gedenkschriften van Caesar herhaaldelijk de aandacht wordt gevestigd. Het is omwille van bevoorradingsmoeilijkheden dat Caesar in de winter van 54/53 zijn legioenen over een aantal kampen verspreidt, een spreading die de romeinse bezetting enigszins verzwakt, hoewel de politieke toestand op dat ogenblik niet bijzonder rooskleurig was. De uitroeiing van het XIVe legioen nabij Tongeren was een persoonlijk initiatief van de Eburonenkoning Ambiorix; het snelle ingrijpen van Caesar kan nog net een grotere ramp vermijden, doch het is slechts na een jarenlange guerilla-oorlog dat in 51 het noord-gallisch gebied als veroverd mag worden beschouwd.

Het bevoorradingprobleem dat sinds de verovering gesteld bleef, keert steeds als een Leitmotiv doorheen gans de romeinse bezetting van onze gebieden weer en het zal in grote mate de culturele ontwikkeling van het westelijke Hinterland bepalen.

Gans de romeinse kolonisatiepolitiek is op de eerste plaats op dit probleem afgestemd en zeer bijkomend slechts wordt aandacht geschonken aan de culturele of sociale ontwikkeling van de bevolking : einddoel is de uitbating van de natuurlijke rijkdommen van de streek : deze zijn, voor Midden- en Laag-België, veeteelt en landbouw, en voor Hoog-België, de Ardennen, het hout, een uiterst belangrijk materiaal zowel voor de bouw van de vloot, als voor deze van de talrijke legerkampen. Al te dikwijls wordt deze laatste factor over het hoofd gezien, doch recente vondsten in de Ardennen hebben aangetoond dat dit woud, deze *Silva Arduenna*, niet zozeer een schrikaanjagend en ondoordringbaar gebied was, dan wel een uiterst rijke en degelijk uitgebate houtvoorraad. Van in het begin waren dit de rijkdommen die tegen de voordelen van een hogerstaande beschaving werden ingeruild.

In 40 v. Chr. wordt Gallië toegewezen aan Octavianus, de latere keizer Augustus; de plaatselijke organisatie berust in de handen van Agrippa; hoewel ons van dit bestuur weinig bijzonderheden zijn gekend, weten we toch dat aan het wegnemen bijzondere aandacht werd geschonken; de inrichting van het achterland werd vervolgens aangepast aan de algemene romeinse politiek waarvan hoofddoel gedurende het laatste kwart van de eerste eeuw vóór onze tijdrekening nog was het afronden van het rijk in het Noorden door de verovering van Germanië. Deze inrichting blijft vooralsnog militair en het is vooral vanuit dit oogpunt dat de stichting van Tongeren als administratief centrum dient te worden gezien : de stad was gelegen midden in een vruchtbaar gebied en aan een natuurlijke weg welke de Midden-Rijn met Noord-Frankrijk en de noordzeekust verbond. De Maasvallei speelt in de loop van deze eeuwen een meer en meer belangrijke economische en zelfs culturele rol, hoewel in deze beginfase het romanisatieproces nog grotendeels beperkt blijft tot enkele steden als Bavay, Tongeren, Aarlen, Doornik of deze gebieden welke in hun onmiddellijke omgeving zijn gelegen : Henegouwen, Haspengouw, Zuid-Luxemburg.

Het is hoofdzakelijk rond het midden van de eerste eeuw, en meer bepaald onder de regering van keizer Claudius, dat het kolonisatiewerk van Augustus tot volledige ontwikkeling komt en voltooid wordt : eindpunten ervan waren, de definitieve verdediging van de Rijn grens en de verovering van Groot-Britannië. Gans Noord-Gallië wordt ingericht als een logistische basis — indien we deze moderne term mogen gebruiken — waarbij vooral de aandacht uitgaat naar de verbindingen en de bevoorrading.

Het wegennet wordt hersteld en uitgebreid; een grote rol speelt hierbij natuurlijk de oost-west verbinding, deze welke Keulen, aan de Rijn, met Boulogne, aan de kust, verbindt en zodoende de belangrijke troepenverplaatsingen vergemakkelijkt; de rol echter van de noord-zuid verbindingen, Bavai—Nijmegen of Reims—Keulen, dwars door het Ardennerwoud is evenmin te onderschatten. Gans dit wegennet bezit een duidelijk militaire betekenis, doch het zal een belangrijke factor worden voor de economische en culturele ontwikkeling van deze gebieden.

Het door de bevoorrading geschapen ruilverkeer brengt naar het Westen de meest verscheiden producten van de industrie centra uit zuid en oost : glas, aardewerk, brons, om ons tot het materiële voorlopig te beperken.

Dit eerste romanisatieproces komt hoofdzakelijk deze streken ten goede die economisch van belang zijn, hetzij als landbouw- hetzij als industriegebied : landbouw in Haspengouw en de Gaume — de befaamde maaimachine van Buzenol getuigt voor een grootbedrijf, ijzererts en metaalbewerking in de streek tussen Samber en Maas, hout uit de Ardennen, steen en kalk uit het Doornikse.

De ontwikkeling van deze kolonisatiepolitiek betekent in feite een eerste bloeiperiode voor het Westen, een bloeiperiode die meer en meer een economisch aspect aanneemt doch die een flinke deuk zal krijgen als gevolg van de opstand van Civilis in 69/70, opstand waarbij het achterland een belangrijke rol schijnt te hebben gespeeld. Rome zag in dat de toestand ernstig was geweest en een nieuwe administratieve indeling wordt doorgevoerd in 89, voorlopig beperkt tot de militaire grensgebieden : het verdedigingsapparaat wordt volledig herzien. Denkelijk werd in deze periode het plan opgevat de stad Tongeren een nieuwe stadsmuur te schenken; met de bouw ervan werd eerst in het begin van de IIe eeuw een aanvang gemaakt; het plan was zeer groots opgevat en blijkbaar had het romeinse bestuur het zeer goed voor met Tongeren : binnen de 4,5 Km lange stadswal — iets langer dan deze van Keulen — ontstaat een stad volledig op romeinse leest geschoeid.

De eerste helft van de IIe eeuw betekent een bloeiperiode voor Tongeren en het Westen; de rijkdom weerspiegelt zich in de uitgestrekte grafvelden en in de rijke tumuli die over gans het gebied gezaaid liggen. Het is de mooie tijd van de *Pax Romana*, waarvan de weldoende invloed zich niet alleen in marktplaatsen als Bavai, Tongeren, Doornik e.a. doet voelen, maar eveneens op het platteland. De IIe eeuw is bij uitstek de eeuw van de tastbare romanisatie van dit platteland, hoofdzakelijk op een landbouweconomische grondslag. Met het oog op de systematische uitbating van de bodem was gans het gebied regelmatig verkaveld, de

zgn. romeinse *centuriatio*, het romeinse kadaster, waarvan overblijfselen werden vastgesteld zowel in Nederlands- als in Belgisch-Limburg, in de Condroz, in Midden-België, in de streek van Doornik en in Noord-Frankrijk; tot ieder perceel behoorde normaal een villa of groot landbouwbedrijf; de rijkdom van deze laatste en van hun bewoners weerspiegelt de hoogconjunctuur van het midden van de IIe eeuw; over gans het Westen zijn deze hoeven verspreid, naar romeins model en volgens romeinse techniek gebouwd. In de grafmonumenten, de traditionele tumuli van deze hereboeren vinden we de mooiste stukken van de romeinse industrie terug : gouden sieraden, glas, aardewerk, brons of ivoor.

De romanisatie bleef echter niet beperkt tot het materiële : ook in de godsdienstige opvattingen vinden we er de weerslag van terug, hoewel dikwijls onder een vreemde benaming oude inheemse godheden schuil gaan; terracottabeeldjes en bronzen statuetten geven ons een idee van het gallo-romeinse pantheon. Het samengaan van inheemse en vreemde godsdiensten werd in de hand gewerkt door het militaire bestuur dat talrijke jongens uit het Westen dienst liet nemen in de romeinse eenheden over gans het Imperium verspreid, van Schotland tot de Balkan en zelfs tot in Klein-Azië.

Meer dan anderhalve eeuw duurt deze *Pax Romana*. Enkele schermutselingen rond 175 zijn van voorbijgaande aard, doch rond het midden van de IIIe eeuw komen dreigende onweerswolken opdagen. De toestand is onrustig; van de politieke onzekerheid binnen het rijk maken sommige onruststokers en vreemde volksstammen gebruik. Niettegenstaande de verzwakking van het centrale bestuur tracht de plaatselijke overheid aan de moeilijkheden het hoofd te bieden : namen als deze van Postumus, Probus, Carausius, Constans Chlorus mogen voor dit woelige einde van de IIIe eeuw worden vermeld. De in de grond geborgen muntschatten weerspiegelen de vrees van de bevolking : hun verspreiding wijst op een bedreiging die evenzeer uit het noorden als uit het oosten komt.

Uit de verdedigingsmaatregelen vóór- en hoofdzakelijk na de grote inval van 275 getroffen kunnen we de ernst van de toestand aflezen, echter ook de vaste wil van het romeinse bestuur om aan het gevaar het hoofd te bieden.

In 297, na het invoeren van de nieuwe bestuurlijke indeling, wordt een diepteverdediging aangelegd, thans niet meer beperkt tot de Rijnlimes, maar zich uitstrekkend over gans het gebied tussen Maas en Rijn. Een groot gedeelte van het Westen wordt hierdoor in het militaire grensgebied gerukt : steden als Bavai, Doornik, Aarlen, Tongeren krijgen een nieuwe stadsmuur; *castella* en bewakingsposten worden opgericht langsheen de grote wegen, waarlangs de bevoorrading ongehinderd dient verder te gaan. Tongeren vervult opnieuw de rol van onmiddellijke bevoorradingsbasis.

Gedurende gans deze IVe eeuw die een aaneenschakeling is van veldslagen en schermutselingen tracht het romeinse bestuur de toestand te zijnen voordele uit te baten : invallers krijgen toelating zich in het

grensgebied te vestigen en worden in de verdediging van het rijk ingeschakeld. Een vooraanstaande figuur in deze periode is keizer Julianus die herhaaldelijk in Noord-Gallië verschijnt en ook in het Maasland belangrijke verdedigingsmaatregelen treft.

Tongeren beleeft niettegenstaande deze buitengewone omstandigheden nog één van zijn bloeiperioden : de stad bewaart de romeinse traditie, taal en bestuur en staat steeds open voor nieuwe ideeën en godsdienstige stromingen; het christendom komt er tot bloei, in zover dat Tongeren reeds in de eerste helft van de IVe eeuw bisschopstad is.

De innerlijke moeilijkheden van het rijk en de aanwezigheid van talrijke huurlingen binnen zijn grenzen bespoedigen het einde van de romeinse heerschappij in het Westen, heerschappij waarvan het lot door de val van Keulen in 457 definitief wordt bezegeld.

Zeer weinig is ons over deze woelige periode bekend; langzaam groeit de macht van de kleine frankische koningen en ontwikkelt zich een nieuwe beschaving waarin naast romeins ook germaans en christelijk cultuurbezit tot een eenheid worden versmolten, eenheid die aan de grondslag ligt van onze westerse beschaving.

Van Coriovallum naar het Oosten

Dr Otto Doppelfeld

„Von Heerlen nach West und Ost nach Nord und Süd“, klingt das nicht beinahe so wie: „Heerlen die Mitte des Erdkreises, der Nabel der Welt.“ Ich weiss, meine sehr verehrten Damen und Herren vom Nachbarland, dass der Regionale Omroep Zuid des Niederländischen Rundfunks die Themenstellung dieser Sendereihe, zu der ich als Vertreter Kölns gerne den Ostbeitrag liefere, keineswegs so gemeint hat. Ist es nicht vielmehr in der Tat so, dass eine solche Ausschau nach den vier Himmelsrichtungen sehr nützlich ist, ja uns im Grunde genommen heute in Europa bitter nottut? Ganz gleich, wo wir selbst, unsere Stadt, unsere Heimat stehen, es ist in jedem Falle heilsam, sich dieses Standorts im weltgeschichtlichen Koordinatensystem bewusst zu werden.

In unseren Falle ergibt sich überdies, dass Heerlen, wie es die anderen Vorträge dieser Sendereihe wohl längst ergeben haben oder noch bringen werden, tatsächlich in der Frühzeit ein Verkehrskreuz erster Ordnung gewesen ist. Was Ihr Landsmann, Heinrich von Veldeke für das staufische Maastricht sagt: „die Weghe versamenen sich al dae“, das gilt in der Frühzeit viel eher für Heerlen, denn die Strasse von Trier über Heerlen nach Vetera hatte zweifellos eine viel grössere Bedeutung als die andere Strasse, die links der Maas verlief und von Metz über Maastricht nach Nijmegen führte. Wo diese beiden zu den Grenzfestungen führenden Strassen nun von der berühmten Ostweststrasse der gallischen via Appia Köln — Bavay geschnitten wurden, entstanden Heerlen und Maastricht. Wir haben es also hier nicht nur mit einem einfachen, sondern mit einem doppelten Strassenkreuz zu tun, einem riesigen quer auf der Landkarte liegenden Lothringer Kreuz, wenn man so will. Seine Spitze bildet Köln, den Fuss Bavay, und von den beiden Querarmen ist der obere, der östliche, der bei Heerlen kreuzt ursprünglich, wie wir schon sagten, der stärkere.

Mit der gerade eben gemachten Feststellung, dass das Kreuz ostwestlich liegt, haben wir, so glaube ich nicht nur den Gesichtswinkel meines bescheidenen Beitrags, sondern die historische Blickrichtung Heerlens überhaupt gekennzeichnet. Heerlens Gesicht ist nach Osten gewandt, nach Köln, dem Zielpunkt der grossen nordgallischen Lebensader. Auf dieser Strasse kamen sie gegangen, geritten und gefahren; das letztere lag den Gallien besonders, denn ihre Wagen waren schon damals wegen ihrer eleganten Typen weltbekannt. Sie brachten die Erzeugnisse ihrer hoch entwickelten Industrie und Agrarwirtschaft. Wenn sie dann in

ihrem schweren Kapuzenmantel, dem bardocucullus, vielleicht auch ein wenig nach ihrem berühmten menapischen Schinken riechend, durch die Strassen der Colonia gingen, fielen sie auf. In Köln wehte nämlich eine andere Luft.

Köln war die Hauptstadt ihrer Provinz, gewiss; aber es war ganz sicher noch ein wenig mehr als nur eine Provinzhauptstadt. Die Colonia Agrippinensium muss vom geschäftlichen oder dienstlichen Verkehr einmal abgesehen auf die Gallier eine ungeheure Anziehung ausgeübt haben. Hier war für lange Zeit weit und breit der einzige Ort, in dem man echte römische Vollbürger — eben die Agrippinenser zu Gesicht bekam. Hier war alles das zu sehen, was Rom an Errungenschaften zu bieten hatte. Die Leute aus Coriovallum waren gewiss stolz auf ihr Bad, das ihnen schon im 1. Jahrhundert städtischen Komfort und das Gefühl gab, zum Kreise der Zivilisation zu gehören. Aber was war diese heimische Badeanstalt gegen den Thermenpalast den sie in Köln bewunderten? Wir haben ihn bei weitem noch nicht annähernd erfasst und freuen uns, wenn wir dann und wann, zuerst 1950, ein Stück von seinen weitläufigen Anlagen im Herzen der heutigen Stadt erwischen können. Und was konnte man in den Auslagen der Kölner Geschäfte nicht alles sehen, die Zauberhaften Gebilde aus dem neuen Werkstoff etwa, die elegant geformten Gläser aus Kölner Kunstwerkstätten mit dem unverkennbar kölnischem Charme, Schlangenfadengläser, Vexiergläser, und die Gipfelleistungen der Schleifkunst, die Diatrete, von denen das schönste erst vor einigen Jahren am 1. April 1960 in einem Grabe der Zeit Konstantins gefunden wurde. Billiger waren die weissen Terrakottenfigürchen zu haben; diese humorvollen, aber nie verletzend satirischen immer lebenswerien Gebilde haben schon früh den Namen Kölns mit dem Firmenstempel in alle Welt getragen. Ueberwältigend muss dem, der sich Köln näherte, der stolze Mauerring mit seinen Toren und Türmen erschienen sein. Dies war für Jahrhunderte die stärkste und lange Zeit auch die einzige Festung im Norden. Im Hinterland wurde erst in der Zeit der Germaneneinfälle allgemein damit begonnen, die Orte zu befestigen. Dabei ging es nicht, wie das Beispiel Heerlen zeigt, ohne bittere Beschneidungen des Wohnraums ab. In Köln stand die Mauer von Anfang an da und überdauerte die Römerzeit bis tief in das Mittelalter. Sie wurde nicht als beengende Fessel empfunden, sondern galt mit ihrem Zinnenschmuck und den breiten Torfahrten als Symbol städtischer Freiheit.

Und schliesslich das Militär. Für die ganze Grenzzone am Rhein bedeuteten die hier stationierten Legionen selbstverständlich eine bedeutsame Steigerung an Vitalität, und weltweiter Aufschliessung. Die Soldaten brachten neben dem ebenso bunt gemischten Händlervolk erst die wirklich internationale Atmosphäre an den Rhein. Dabei wurde der eigentliche Kommissbetrieb von Köln selbst ferngehalten. Dafür aber waren hier im Prätorium unter dem heutigen Rathaus das Oberkommando, der Stab und die Garde, und sie trugen das ihrige dazu bei, der Stadt das schwer definierbare Flair einer Haupt- und Residenzstadt zu geben.

Wir haben den Glanz der Stadt am Zielpunkt der Strasse von Heerlen nach Osten hier kurz aufblitzen lassen, um einem leicht aufkommenden Fehltrug entgegenzuwirken. Man ist vielfach geneigt, sich die Ausbreitung der römischen Stadtkultur in einer einfachen, progressiven Weise so vorzustellen, dass die weiter entfernt gelegenen Gebiete zuletzt an die Reihe kamen, und somit wohl auch weniger reich bedacht wurden. Ein solches Verfahren würde den kolonialen Fähigkeiten der Römer ein schlechtes Zeugnis ausstellen. Sie haben es denn ja auch anders gemacht; die grosse Westoststrasse läuft sich an der Grenze nicht tot, sondern endet in Köln mit einem solchen Eklat, dass das Gesicht von Heerlen nicht nur, sondern auch das von Tongern und den anderen Städten dahinter weniger nach Rom selbst als nach Osten zur Tochter Roms gewendet ist. — Uebrigens ist auch das Verhältnis Kölns zu Trier alles andere als das der progressiven Etappe. Köln wurde Stadt als Trier noch juristisch gesehen, ein grosses Dorf war. Die Spätzeit brachte dann allerdings für ein Jahrhundert lang eine Verlagerung des Schwergewichtes mit sich.

Weil wir archäologisch und historisch so viel von der Römerzeit in der rheinischen Grenze und in Köln wissen, ist das Verhältnis dieser Zone des Militärs und des kulturellen Hochstandes zu den in ihrem Rücken liegenden Gebieten von der ernsthaften Forschung nie anders als in dem geschilderten Sinne einer Praeponderanz gesehen worden. Anders ist es mit den Jahrhunderten, die auf die römischen folgen, und die man die dunkeln zu nennen gewöhnt ist. Hier wussten wir tatsächlich so wenig, dass die Forschung in den Fehler verfallen ist, sich die rückläufige Bewegung am Ende der Römerzeit, die Besetzung und Durchdringung durch die Franken im Sinne einer allmählich von Ost nach West fortschreitenden Bewegung vorzustellen. Dass dem in Wirklichkeit nicht so war liegt in diesem Falle nicht an dem Kolonisationsgeschick der Franken, sondern an den Verhältnissen, die die Römer vorher geschaffen hatten. Den erobernden Franken lag an der Grenze das Bollwerk Köln im Wege. Köln wirkte in zweifacher Weise als eine letzte Bastion des Römertums in der germanischen Brandung. Zunächst war die Stadt natürlich als starke Festung nach wie vor gegen angriffslustige Germanen ein wirksames Obstakel, das man lieber umging. Dann aber übte Köln in einem anderen, viel wirksameren Sinne eine hemmende Wirkung aus, die sich zuletzt als sehr heilbringend erweisen sollte. Die Stadt wurde für die Franken eine Durchgangs- und Lehrstation für die historischen Aufgaben, die ihrer harften. Sie wurde die Brücke zum Abendland. Sollte nicht die feste steinere Rheinbrücke, die Konstantin 310 n. Chr. in Köln neu errichten liess, mehr bedeutet haben als nur schnelle Strafexpeditionen zu ermöglichen? Sollte sie nicht vielmehr als eine Verlängerung der Strasse Bavy — Tongeren — Heerlen — Köln auch die Franken an diesen Strang anschliessen, die man ja auf alle Fälle lieber als Freunde denn als Feinde im Reiche sah? Der Franke Arbogast hatte im Reich eine ähnliche Stellung wie kurz nach ihm der Vandal Stilo. Um 393 lässt er in Köln einen heidnischen Bau, wohl den Capitolstempel erneuern. Auch das Christentum hatte Fuss gefasst. Im

Jahre 397 erfahren wir von dem Gang des Bischofs Severinus durch die verschiedenen Kölner Kirchen, der ersten überlieferten Kölner Heiligtumsfahrt.

Dies alles spielt sich friedlich in der Stadt an der Grenze ab als ob es keine fränkische Gefahr gäbe, und als ob nicht weit im Hinterland längst der heilige Servatius († 384) seinen Bischofssitz wegen feindlicher Franken von Tongeren nach Maastricht hätte verlegen müssen, und die Bewohner von Heerlen wie die der meisten Orte gezwungen gewesen wären, in ihrer Stadt eine kleine Festung gegen die Franken anzulegen. In Köln geht es ohne grössere Gewalttaten ab. Die neuen Ausgrabungen unter dem Dom und dem Rathaus geben uns jetzt Hinweise dafür, dass das städtische Leben weitergegangen ist, unter neuer Herrschaft und in anderen Formen zwar, aber der König dieses ripuarischen Reiches hat in der Stadt selbst seinen Sitz; der Praetoriumspalast der römischen Statthalter wird seine Königspfalz. Das ripuarische Reich um Köln wird von Chlodwig auf heimtückische Weise liquidiert. Aber dieses Gebiet bleibt weiterhin bei den Teilungen unter seinen Söhnen und Enkeln ein Hort städtischer Tradition. So ist es nicht verwunderlich, dass von diesem Raume die karolingische Erneuerung ihren Ausgang nimmt und dass auch in den folgenden Jahrhunderten das Maasland mit dem Rheine verbunden bleibt, Heerlen nach Osten sieht.

Heerlen und die Civitas der Traianenser

Dr Hermann Hinz

Coriovallum — Heerlen liegt an einer Gabelung wichtiger römischer Strassen. Im römischen Strassennetz ist der Weg von Köln — Jülich über Heerlen nach Tongern — Bavai sicher die bedeutendere Linie gewesen. Für Heerlen selbst ist jedoch auch die Strasse, die von hier aus nach Norden in einem gewissen Abstand vom rechten Maasufer an Roermond und Venlo vorbei nach Xanten führte, wichtig gewesen. Diese Strasse verband das römische Coriovallum mit der zweitgrössten Stadt der römischen Provinz Niedergermanien, der Colonia Ulpia Traiana bei Xanten. Zu dieser Stadt, dem Hauptort einer Civitas, einer römischen Verwaltungseinheit, führen auch andere Spuren von Heerlen aus.

Im Frühjahr 1957 wurde bei den Ausgrabungen in den Thermen zu Heerlen ein Inschriftstein entdeckt, der ehemals wohl als Bauinschrift in das Badegebäude eingesetzt worden war. Es wird darauf von der Restaurierung des Badegebäudes berichtet, bei der ein gewisser Marcus Sattonius Iucundus mitgewirkt hatte. Dieser Sattonius war, wie weiter aus der Inschrift hervorgeht, Mitglied des Gemeinderates der Colonia Ulpia Traiana bei Xanten gewesen. — Zu diesem Stein gesellen sich noch einige Bronzeinschriften die man vor schon längerer Zeit bei der Ausgrabung einer römischen Villa bei Valkenburg in der Provinz Limburg fand. Hier wird ebenfalls ein Decurio der Colonia Ulpia Traiana genannt.

Aus den Inschriften kann man also schliessen, dass im niederländischen Limburg in der römischen Zeit Leute aus dem Xantener Gemeinderat wohnten oder tätig waren. Nun könnte man annehmen, dass si sich hier aus Gründen, die wir nicht kennen, zur Ruhe gesetzt hatten. Es gibt auch aus Nijmegen und Voorburg Inschriften von Leuten, die gewisse Funktionen in der Colonia Traiana besessen hatten. Sicher hat aber Nijmegen sonst verwaltungsmässig nichts mit der Colonia Traiana zu tun. — Man könnte aus dem Inschriftstein aber auch folgern, dass die Ausbesserungsarbeiten an den Thermen von jenem Sattonius im Auftrage der Colonia Ulpia Traiana geleitet oder sonstwie organisiert gewesen wären. Dann müsste zwischen Heerlen und der Colonia Traiana eine verwaltungsmässige Bindung bestanden haben, die dann nur so zu deuten wäre, dass Heerlen in römischer Zeit zur Colonia Ulpia Traiana, also zur Civitas der Traianenser gehört hätte.

Leider stehen uns keine Karten mit den Grenzen der römischen Civitates zur Verfügung und selbst die zufälligen und verstreuten Angaben über die Ausdehnung dieser Bereiche geben nur grobe Anhaltspunkte. Diese Angaben stammen zudem aus verschiedenen Zeiten, in denen die Verwaltungsgliederungen nicht unverändert geblieben sind.

Nachdem Cäsar die römischen Waffen an den Rhein vorgetragen hatte, wurde unter seinem Nachfolger Augustus das Land verwaltungsgemäss gegliedert. Um die Steuern eintreiben und auch Mannschaften für die römischen Hilfstruppen ausheben zu können, hat man zunächst die schon bestehenden Stammesterritorien als Verwaltungseinheiten übernommen oder sie zum Kern einer neuen Civitas gemacht. Die Angehörigen einer solchen Volksgemeinde lebten nicht nach römischen sondern nach minderem fremdem-peregrinum-Recht. Ostwärts von Heerlen entstand die Civitas der Ubier mit ihrem Vorort Ara Ubiorum im heutigen Köln. Nordostwärts von Heerlen schloss sich an die ubische die cugernische Civitas an. Südlich Krefeld, bei Krefeld — Gellep, dem römischen Gelduba, muss die Grenze zwischen den beiden Territorien gelegen haben. Während der Rhein die Ostgrenze bildete, sind die Westgrenzen unsicher. Düren scheint noch ubisch gewesen zu sein und wahrscheinlich reichte die Civitas bis an die Vorberge der Eifel. Die cugernische Civitas erstreckte sich von Gellep nach Norden bis wohl in die Gegend südlich Kleve. Hier grenzte sie an die Bataver oder, wie andere meinen, an die Frisiavonen. Im Westen reichte sie sicher bis an die Maas.

Mit den Cugernern zusammen werden die Baetasier genannt. Vielleicht waren beide Unterabteilungen der Sugambres, die von Tiberius noch unter Augustus von der rechten auf die linke Rheinseite verpflanzt worden sind. Manchmal wird die Baetasier in der Gegend von Gennep — Goch — Geldern angesetzt, also grob nördlich von Venlo. Andere suchen ihre Wohnsitze eher etwas weiter südlich, im Südosten der späteren Civitas der Colonia Traiana. Dafür spricht auch, dass sie beispielsweise während der Kämpfe des Civilis im Bataveraufstand mehrfach an der Seite der Nervier und Tungren genannt werden. Offenbar wohnten sie weiter südostwärts des Kampffeldes, so dass der Gegner des Civilis, sein Landsmann Claudius Labeo, dort Truppen gegen Civilis sammeln konnte. Die Baetasier könnten also weiter in Richtung Heerlen von Xanten aus gesehen haben.

Während nun im Bereich der Ubier schon um die Mitte des 1. Jahrhs, eine römische Colonia Claudia Ara Agrippinensium gestiftet wurde, die bald zum Vorort der Ubier wurde und der schliesslich wohl das ubische Gebiet zugeteilt, attribuiert, wurde, blieben die Cugerner und Baetasier das ganze erste Jahrhundert n. Chr. Geb. eine peregrine Civitas. Auch sie werden einen Vorort, ein caput, ähnlich wie die Ubier besessen haben, wenn es auch schriftlich nicht überliefert ist.

Nun haben die Ausgrabungen im Bereich der späteren Colonia Traiana eine ältere römerzeitliche Siedlung ergeben. Ihre Anfänge reichen bis in die Zeit des Augustus zurück, als an einem schiffbaren Zufluss zum Rhein am Ostrand der späteren Colonia ein kleines Dorf entstand. Die Bewohner bauten einfache rechteckige Fachwerkhäuser, in denen häufig

zwei Wohnräume hintereinander lagen, während am Giebel eine offene Kochlaube angelegt war. Ihre Tongefässe verraten die Einheimischen. Die Häuser wurden nach Schaden und Alterschwäche immer wieder erneuert, wodurch sich dort langsam eine dicke Kulturschicht bildete. Später wurde der Hafen sogar ausgebaut und mit einem soliden Holzquai versehen. Es ist möglich, dass diese im Laufe des 1. Jahrhs. immer mehr anwachsende Siedlung der Vorort jener Civitas gewesen ist. Neuerdings fanden sich sogar frühe Holzbauten unter dem Zentrum der späteren Colonia und vielleicht hat ähnlich wie in Nijmegen ein Oppidum Batavorum oder in Köln ein Oppidum Ubiorum in Xanten auch ein Oppidum Cugernorum gelegen. Der Name dieser frühen Siedlung ist uns weder durch Funde noch aus der Ueberlieferung bekannt.

Es ist nicht zu ermitteln, ob schon damals das ganze Gebiet der späteren Civitas von dort aus verwaltet worden ist. Auf alle Fälle scheidet davon der Streifen aus, der zu den militärischen Bezirken der römischen Lager gehört hat und der unabhängigen militärischen Verwaltung unterstand. Es sind dies an der Südgrenze die Lager von Gelduba-Krefeld/Gellep und auf der Höhe von Moers Asciburgium-Asberg. In der Gegend von Rheinberg wird man ein weiteres Lager suchen müssen. Dann folgte das grosse Legionsterritorium südlich von Xanten um Vetera. Nördlich von Xanten ist am Monterberg bei Kalkar ein kleineres Lager nachgewiesen, andere sind auf der Höhe von Kleve in Rindern oder Niel wahrscheinlich. Ihnen schliesst sich dann schon der Lagerbezirk von Nijmegen an. Das zivile Verwaltungsgebiet hat also nur in kleinen Stücken den Rhein erreicht und erstreckte sich zum grösseren Teil in das westliche Hinterland.

Die Organisation der peregrinen Civitates ging mit dem Beginn des 2. Jahrhs. auch nordostwärts von Heerlen mit der Gründung der Colonia Ulpia Traiana am Beginn des 2. Jahrhs. durch den Kaiser Ulpus Traianus zu Ende. Es ist zwar nicht ausdrücklich belegt, jedoch wegen der allgemeinen Tendenz sehr wahrscheinlich, dass damals die Civitas der Cugerner und die Baetasier dieser Colonia zugeteilt wurden. Man hört jetzt nur noch von Traianensern und nicht von Cugernern.

Die Stadt selbst war in Umrissen schon durch den Xantener Heimatverein im 19. Jahrh. bekannt geworden. Ein grosses Rechteck von etwa 83 ha Innenfläche, dessen eine Seite zum Hafenbecken hin schief war, war mit Mauern und Gräben umgeben worden. Bis zum letzten Krieg war von der Innenbebauung vor allem das Amphitheater untersucht worden, die einzige freigelegte Anlage nördlich von Trier auf dem Festland. Die seit 1957 wegen der modernen Bebauung des Innern durchgeführten Untersuchungen haben zu systematischen Freilegungen grösserer Flächen und damit zur zusammenfassender Erschliessung des Stadtplanes geführt. Die Colonia Traiana ist der einzige Platz in Deutschland, an dem der Plan einer römischen Stadt noch weitgehend wieder zurückgewonnen werden kann, da die anderen Römerstädte überbaut sind.

Ein grosses Strassenkreuz teilte die Stadt in vier Sektoren und endete jeweils in einem Stadttor. Die Ost-Westachse, der *Cardo maximus*,

führte zum Westtor hinaus über Geldern nach Heerlen. Von diesen Hauptstrassen gingen wieder rechtwinklig geordnete Neben- und Parallelstrassen aus, die in sich nicht gleichmässige Abstände hatten, die Stadt jedoch in eine Vielzahl bald mehr rechteckiger, bald mehr quadratischer Insulae einteilten.— In dem östlichen Winkel des Achsenkreuzes lag in der Stadtmitte das Kapitول der Stadt, das nach dem Vorbild Roms eingerichtet war. Ein mächtiges Mauerviereck mit dreifacher Inneneinteilung hatte Jahrhunderte als Ruine „Alde Borg“ freigelegen und war erst im 19. Jahrh. verschüttet worden. Hier ist der kapitolinischen Tempel zu suchen, an den auch ein Weihestein an die drei kapitolinischen Götter Juppiter, Juno und Minerva erinnert, der seit langem aus Xanten bekannt ist. Zu Unrecht war früher diese Stelle als Vaterhaus Siegfrieds bezeichnet worden, das nach einer Fassung des Nibelungenliedes „se Sante“ gestanden haben sollte. Um den Tempel haben sich in gewissem Abstand langgestreckte Hallen hingezogen, von denen erst einige Aussenmauern freigelegt worden sind. An der Nordseite zog sich wohl ein offener Platz bis zur Strassenkreuzung hin.

In der Ostecke der Stadt ist schon das Amphitheater erwähnt. Auf halbem Wege zwischen Kapitول und Amphitheater wurde ein Ausschnitt aus dem Handwerkerviertel der Stadt ausgegraben. Dicht gedrängt lagen hier Häuser, Werkräume und Oefen. Neben Bäckern haben dort auch Kunsttöpfer gewohnt. Einer von ihnen stellte Terrakotten, kleine Tonfiguren, her und hiess Viktor. Gussformen für eine Venus, einen Juppiter, die Luna oder für eine Tonlampe wurden gefunden. Es wurde in dieser Stadt also nicht nur verwaltet und repräsentiert sondern auch produziert. Vor dem Südtor hat man an der grossen Limesstrasse eine Reihe von leichtgebauten Häusern gefunden, die zu einem Töpferviertel gehörten. Hier wurde Gebrauchskeramik erzeugt, die sicher weithin verhandelt wurde.

Andererseits strömten auch Waren aus der näheren und weiteren Umgebung in die Stadt. Man denke nur an die gewaltigen Mengen von Baumaterial, die hierher geschafft werden mussten, da ausser dem Lehm für die Ziegel keine Bausteine von Natur aus vorhanden waren. Auf dem Rhein floss man Grauwacke und Tuff aus der Eifel nach Xanten. Vom Drachenfels bei Bonn wurden Trachyte gebrochen. Aber auch aus Aachen kam ein bituminöser Kalkstein und schliesslich ist auch Maaskalkstein aus der Maastrichter Gegend nachgewiesen worden. Teils werden diese Steine auf der Strasse über Heerlen herangefahren worden sein, teils aber auch auf Flössen die Maas abwärts transportiert.

Westlich des Kapitols ist in den letzten fünf Jahren ein anderes grosses öffentliches Gebäude ausgegraben worden, bzw. sind dort zur Zeit die abschliessenden Untersuchungen im Gange. Es sind dies die Xantener Thermen. Nach den beiden grossen Thermen in Trier zählen die Xantener zu den grössten bisher im Rheinland Untersuchten Bädern. Sie geben uns ein Bild vom hohen Stand des römischen Badewesens, sind zugleich hier aber auch deshalb interessant, weil man sie schon mit den Thermen von Heerlen verglichen hat. Zunächst muss man allerdings die Unterschiede in der Grösse berücksichtigen; die Xantener Thermen sind

mit 106×107 m Seitenlängen doppelt so gross wie die von Heerlen. Damit werden sich zwangsläufig auch Differenzen im Bauplan ergeben, denn in den grossen Thermen konnte man anders disponieren als in der kleinen Anlage.

Das römische Bad war nach einem bestimmten Organisationsplan gebaut, der durch den Badezyklus bestimmt wurde. Dieser Baderythmus hat sich im Laufe der römischen Zeit kaum verändert, weshalb den Thermen ein gewisser konstanter Grundriss eigen ist. Manche Ähnlichkeit zwischen den Thermengrundrissen ergeben sich so zwangsläufig. Im Prinzip bestand der Badevorgang in einem Durchschreiten verschieden heisser Räume, die sich bis zum Heiss- oder Schwitzbad steigerten und schliesslich wieder in Kaltbad endeten. Man konnte die dazu benötigten Räume so anlegen, dass ein Rundgang entstand, der beim Kaltbad begann und auch wieder einmündete. Man konnte die Räume aber auch an einer Achse aufreihen, und dann musste der Badende den Weg zum Heissbad und zurück durch die gleiche Raumflucht nehmen. Dieser Reihentyp wurde sowohl in Xanten wie auch in Heerlen benutzt, womit sich ein gleiches Prinzip ergibt. Zum Unterschiede von Heerlen, wo der Badetrakt die Mitte des Komplexes einnimmt und an beiden Seiten je eine Palaestra, einen Hof, freigibt, lagen die Baderäume in Xanten an der Ostseite; die Palaestra demnach an der Westseite.

Der Badende betrat in Heerlen wie in Xanten an der Schmalseite des Badtraktes den grossen Auskleideraum, das Apodyterium, der in Xanten allerdings als lang-rechteckiger Saal von knapp 70 mal 19 m lichter Weite ausgebildet war. Ausserdem lag er im Süden, in Heerlen dagegen im Norden des Bades. Darauf folgte das Kaltbad, das Frigidarium, an beiden Orten als breit rechteckiger Saal mit rechteckigen planschbecken in den Nischen der Schmalseiten. In Heerlen ist dahinter nun ein Laubad (Tepidarium) mit rechteckigen Wannennischen in den Schmalseiten eingefügt, während in Xanten zwei ähnliche Säle folgen, die zudem an den Giebeln Oefen für die Unterbodenheizung (Hypokaustum) angesetzt hatten. Dies ist wohl in Xanten die Folge der grösseren Heizfläche, die mehr Ofenanlagen als in Heerlen erforderte. Am Kopfende des Badtraktes lag in beiden Fällen das Heissbad (Caldarium), das an beiden Orten den gleichen Grundriss aufweist. An den Schmalseiten der Caldarium lagen in Apsiden Planschbecken, während am Kopfende nach einer rechteckigen Nische sich die Ofen anschlossen, drei in Xanten und einer in Heerlen. Nach der Grundregel für diese Bäder war dann noch seitlich dieser Baderäume zwischen dem Laubad und Kaltbad ein besonderes Schwitzbad angefügt, das etwa einer finnischen Sauna vergleichbare Sudatorium oder Lakonikum. Hier weichen die beiden Baupläne ab, denn die beiden Xantener Sudatorien sind viereckig, während das eine von Heerlen rund ist. — Ausserdem ergeben sich noch einige Abweichungen bei den sonstigen Nebenräumen, die in Xanten natürlich zahlreicher und mannigfacher sein konnten als in Heerlen.

Aus dieser Verwandtschaft der Thermengrundrisse sind auch schon datierende Momente für den Xantener und Heerlener Bau abgeleitet

worden. So wurden die beiden Grundrisse der Bautätigkeit oder dem Vorbild der 22. Legion zugerechnet. Diese Legion hatte im Xantener Lager Vetera nach dem Civilis-Aufstand nach 70 n. Chr. Geb. Garnison bezogen und sollte für die Errichtung beider Thermen mittelbar oder unmittelbar verantwortlich sein. Da sie Vetera bald verlassen hatte, glaubte man, die Xantener Thermen und damit auch die Anlage von Heerlen in den Anfang des 2. Jahrhs. datieren zu können.

Die Untersuchung der Xantener Thermen wird erst Ende dieses Jahres abgeschlossen sein und dann soll erst die Bearbeitung der Kleinfunde, die eine Datierung des Baues gestatten, durchgeführt werden. Doch lassen sich schon jetzt einige Anhaltspunkte gewinnen. Der hier besprochene Grundplan der Xantener Thermen gehört nicht zu dem ersten Bau an dieser Stelle. Der Vorgängerbau ist bei der Neuanlage so gründlich abgebrochen worden, dass es wahrscheinlich nicht gelingen wird, seinen Bauplan zurückzugewinnen. Wahrscheinlich waren es auch Thermen von etwa gleichen Ausmassen wie die späteren. Nun ist die Colonia Traiana erst zu Beginn des 2. Jahrhs. gestiftet worden. Vor dieser Colonia-Gründung ist mit einem solchen Thermenbau nicht zu rechnen. Das erste „Bad“ dürfte damit am Beginn des 2. Jahrhs. errichtet worden sein. In einem seiner Pfeilergründungen fanden wir Ziegel mit Stempeln der 15. Legion, die 70 n. Chr. aufgelöst wurde. Sie stammen aus dem Abbruchschutt des 1. Jahrhs. Der hier besprochene Neubau ist demnach viel später anzusetzen und dürfte im letzten Drittel des 2. Jahrhs. erbaut worden sein. Damals wurden verschiedene Gebäude der Stadt, wie das Kapitöl und das Amphitheater offenbar nach einem grossen Stadtbrand, erneuert.

Damit entfällt für die Xantener Therme die 22. Legion als Baumeister. Es ist auch unwahrscheinlich, dass sie an dem früheren Vorgängerbau, von dem nicht feststeht wie er aussah, mitgearbeitet hat, denn sie verliess spätestens 96 n. Chr. Geb. Vetera, und war damit bei der Gründung der Colonia garnicht mehr in Xanten anwesend. Zur Zeit als der Vorgängerbau errichtet wurde, könnte die 6. Legion in Vetera stationiert gewesen sein, welche die 22. Legion ablöste. Möglicherweise war auch schon die um 120 n. Chr. Geb. in Vetera aufgestellte 30. Legion dort, da wir bisher den Vorgängerbau nicht datieren können. Auf alle Fälle war die 30. Legion in Vetera in Garnison, als der jetzt aufgedeckte Thermengrundriss zustande kam. Man wird auch annehmen können, dass die Militärbaumeister bei dem Bau die „Federführung“ hatten.

In diesem Zusammenhang sind die auch in Heerlen aufgetretenen Ziegel mit Stempel der 30. Legion interessant und H. Christ dachte daran, dass diese Legion bei den Umbauarbeiten an den Thermen beteiligt waren. Dies wäre möglich und auf alle Fälle weisen die Stempel zusätzlich auf eine Verbindung zwischen Heerlen und dem Herstellungsort der Ziegel hin. Diese wurden nämlich am Südrand der heutigen Stadt Xanten in einer grossen Militärziegelei gebrannt. Da die Legion jedoch mit der zivilen Verwaltung der Civitas nichts zu tun hatte, sind die Gründe noch unklar, warum man in Heerlen solche Ziegel verwandte, da zu diesem Zeitpunkt Heerlen wohl noch eine zivile Siedlung war.

Die Betrachtung der Thermenbauten von Heerlen und Xanten kann zur Zeit noch nicht zu eindeutigen Schlüssen führen, da die beiden Bauten noch nicht endgültig bearbeitet sind. Es genügt nicht, über das Schema des Grundrisses zu diskutieren, da er von sehr verschiedenen Faktoren abhängig ist, und der Oberbau für den Vergleich stilistischer Einzelheiten fehlt. Für die Aufdeckung von Beziehungen irgendwelcher Bauten untereinander ist eine wichtige Voraussetzung, dass ihre Zeitstellung vorher geklärt ist. Dies können nach Lage der Dinge nur die Kleinfunde mit der nötigen Sicherheit tun, die man bei modernen Grabungen in stratigraphischen Lagen geborgen hat.

Die übrigen in Xanten aufgedeckten Bauten stehen in der Civitas bisher allein, ordnen sich aber in die Architektur des 2. Jahrh. des Imperiums ein. Man hat überhaupt ausserhalb der Lager und Militärbauten nördlich der Linie Aachen—Neuss keine nennenswerten Baureste am Niederrhein aufgedeckt. An vielen Stellen liegen die Reste römischer Landhäuser im Boden und von einzelnen sind auch Bauteile bekannt geworden. Sie gehören in der Regel zum üblichen Typ des römischen Landhauses mit einem Laubengang an der Vorderfront und turmartigen Eckbauten, den sogenannten Portikus-Villen. Die ländliche Besiedlung, die man anhand der Streufunde ermitteln kann, bedeckt nicht gleichmässig das ganze Land. In den fruchtbaren Lössböden der Kölner Bucht ist sie ausserordentlich dicht, während sie auf den mageren Kiesböden am Niederrhein weitläufiger ist. Auch die schweren Lehmböden um Kempen sind wenig besiedelt und waren vielleicht mit feuchten Laubwäldern bedeckt. Die Kenntnis der ländlichen Besiedlung zwischen Nieder-Maas und Niederrhein ist jedoch noch unzureichend, weshalb speziell für die Civitas der Traianenser Einzelheiten noch ausstehen.

Die eben geschilderten Bauten und Verwaltungsbezirke entstanden am Ende des ersten und im 2. Jahrhundert. Sie blühten vor allem im zweiten und dem Beginn des dritten Jahrhunderts. Dann aber änderte sich die Lage nach den Einfällen der Franken. In der spätantiken Ueberlieferung, den Listen der Verwaltungsbezirke und Aemter, fehlen Angaben über die Gebiete nördlich von Köln und Tongern. Man hat daraus geschlossen, dass die Franken diese Landstriche schon in Besitz genommen hätten. Die neuen Grabungen deuten an, dass hier vielleicht gewisse Ueberlieferungslücken vorliegen. Nicht nur aus den Schilderungen über die Kämpfe Julians um eine freie Rheinschiffahrt nach England wissen wir, dass hier noch römische Truppen standen. Die Befestigung um die Heerlener Thermen weist wohl auf die unruhigen Zeiten hin, doch auch darauf, dass man noch an Ort und Stelle war. So konnte auch in der Colonia Traiana eine dichtere Besiedlung, vielleicht sogar einige Baumassnahmen, aus dem vierten Jahrhundert nachgewiesen werden. Dass daneben noch militärische Plätze benutzt wurden, verwundert wenig: In Qualburg südlich Kleve wurde ein solcher spätantiker befestigter Platz vor dem Kriege entdeckt. In Gellep-Gelduba bestattete man die Toten des vierten und fünften Jahrhunderts auf dem gleichen Friedhof. Auch in Xanten wurde auf dem christlichen Friedhof der Römerzeit die Totenkapelle des Märtyrergrabes weiter aufgesucht, was die Anwesen-

heit von Menschen der römischen Zivilisation voraussetzt. Es wurde in der Erft-Landschaft westlich von Köln sogar eine verhältnismässig dichte Besiedlung im 4. Jahrh. auf dem Lande ermittelt. Es muss also auch nördlich von Köln noch römische Verwaltungseinheiten im Bereich der alten traianensischen Civitas gegeben haben.

Wenn so auch in jüngerer Zeit sich die Zeugnisse über ein Weiterbestehen einzelner römischer Einrichtungen zwischen dem unteren Niederrhein und der Maas gemehrt haben, darf das jedoch nicht darüber hinwegtäuschen, dass diese Reste des römischen Imperiums im 5. Jahrhundert verschwinden. Der Abbruch und die Umwandlung des römischen zum fränkischen Siedlungsbild liess sich besonders auf dem Lande recht deutlich machen. Hier sei auch daran erinnert, dass die traianensische Civitas nicht in einer kirchlichen Organisation weiter lebt, wie es doch sonst wenigstens der Fall ist.

In einem kurzen Ueberblick haben wir die römischen Funde und die hinter ihnen stehende Verwaltung im Bereich nördlich von Heerlen zwischen Maas und Rhein untersucht. Dabei galt das Thema nur dem zivilen, nicht dem militärischen Bereich, wenn sich beide auch gelegentlich berühren. Es stellen sich dabei auch Beziehungen zwischen Heerlen und Xanten heraus, die aber bisher noch so unklar sind, dass sie eher eine Aufforderung zu weiterer Forschung als der Nachweis einer gesicherten Hypothese sind.

De kolonisatie van het platteland

Dr W. Braat

De Romeinse schrijver Tacitus vertelt ons, hoe tegen het einde van de eerste eeuw n. Chr. een zeker gebied, rechts van de boven-Rijn, dat pas bij het Romeinse Rijk was ingelijfd, gekoloniseerd werd door landverhuizers uit Gallië, uit het tegenwoordige Frankrijk dus. Het was een gebied, nog maar pas onttrokken aan het vrije Germanië, waar deze mensen een onzeker bestaan tegemoet gingen, waar zij gevaar liepen door plunderende Germanen te worden doodgeslagen, maar de armoede, zegt Tacitus, en de hoop om snel fortuin te maken, maakte deze pioniers vermetel.

In diezelfde periode, omstreeks het eind van de eerste eeuw, zien wij ook in het uiterste zuiden van ons land, in Zuid-Limburg, de eerste Romeinse villa's ontstaan. Bij het woord villa moeten wij natuurlijk niet denken aan wat men tegenwoordig een villa pleegt te noemen, maar aan de betekenis die dat woord in het latijn had en die het tegenwoordig ook nog in zekere zin in het Italiaans heeft, nml. aan een landgoed, aan een agrarisch bedrijf. De Romeinen onderscheiden de villa rustica, wat wij een hoeve zouden noemen, een boerenhuis met zijn schuren en stallen, daaronder ook gerekend een herenboerderij, en de villa urbana, het luxieuze buitenverblijf, waarvan het woonhuis geen economische functie had, maar waarvan het domein wel geëxploiteerd werd, waarschijnlijk door middel van een aantal pachthoeven.

Wij hebben in Nederland op tal van plaatsen door opgravingen de bouwwijze van inheemse huizen uit de Romeinse tijd leren kennen. Wij kennen ook een paar van zulke huizen van de oude inheemse bewoners van Zuid-Limburg. Die huizen waren altijd van hout gebouwd en ze waren meestal langgerekt van vorm. Mensen en vee woonden er onder één dak. De mensen in het kleinere voorgedeelte, waar gewoonlijk de sporen van een haard in het midden van het vertrek worden aangetroffen, en het vee in het grote, langwerpige achtergedeelte. De Romeinse villa's zien er heel anders uit dan deze huizen der inheemse bewoners. Zij hebben altijd stenen fundamenten. De muren waren meestal ook van steen, of minstens van leem-vakwerk, zoals nu nog sommige oude hoeven in Zuid-Limburg. Wij mogen dus zeker wel aannemen, dat deze Romeinse villa's niet door de oude inheemse bevolking zijn gebouwd, maar door meer geromanizeerde elementen uit het zuiden. Dat zullen wel geen Italianen geweest zijn, maar Galliërs, die al heel lang sterk onder invloed van de Romeinse cultuur stonden. Met andere woorden, dergelijke elementen, als Tacitus ons schetste als pioniers in dat land van de boven-Rijn.

Het Maasland was in de tweede helft van de eerste eeuw zeker al volkomen gepacificeerd, zoals wij zouden zeggen met een term uit ons koloniaal verleden. De Gallische pioniers konden zich daar toen wel

veilig vestigen in het land van de Tungri, de civitas Tungrorum, waar ons Zuid Limburg toen toe behoorde en waarvan de stad Tongeren, dat toen Aduatuca Tungrorum heette, de hoofdstad was. Er bestaan geen geschreven bronnen die ons iets vertellen van de toestanden en het leven in die tijd in deze streken, maar uit de gegevens van opgravingen kunnen wij wel opmaken, dat die toestanden in het begin nog vrij primitief moeten zijn geweest. Zo is er in Kaalheide, bij Kerkrade, een villa opgegraven, waarvan de oorsprong al teruggaat tot het begin van de eerste eeuw. Dat moet wel een van de allereerste landbouwbedrijven zijn geweest, waar zo'n Gallische pionier hier mee begonnen is. De grondsporen van het oudste huis, dat daar gestaan heeft, bestaan uit vierkante paalgaten, die in een vierhoek gegroepeerd zijn. Daar heeft blijkbaar een vierkant houten gebouw gestaan zonder verdere binnenindeling, met aan de ene kant een afdak er tegen aan, waaronder de boer zijn ploeg, zijn wagen en ander gereedschap kon stallen. Ook was er nog een houten bijgebouw, waarschijnlijk een graanschuur. Dat die oudste villa daar ter plaatse uit het begin van de eerste eeuw moet dateren, kunnen wij afleiden uit de scherven van vroeg-Romeins aardewerk, die in en bij die paalgaten gevonden zijn. Er waren in die vroege tijd hier in Zuid Limburg natuurlijk nog geen steengroeven en geen pannbakkerijen, zodat men toen nog geen stenen huis kon laten bouwen. Maar later is dat primitieve houten huis afgebroken en vervangen door een stenen huis met verscheidene vertrekken en met stenen schuren erbij. Zo kan men, alleen uit de gegevens van de opgraving, afleiden, hoe die Gallo-Romeinse boerenfamilie in de loop der jaren meer en meer tot welstand is gekomen, want in de loop van de tweede eeuw blijkt het huis herhaaldelijk vergroot en verbouwd te zijn.

Een bijna even primitieve villa, maar waarschijnlijk uit iets later tijd, is opgegraven bij de Heihof, onder Valkenburg. De houten palen, die de wanden van het gebouw droegen, waren daar niet in de grond ingegraven, maar stonden op stiepen van in de grond vastgestampte kiezel. Dat was al een betere constructie, want daardoor konden die palen niet zo gauw verrotten. Het grote vertrek, waaruit zo'n Romeinse villa van het allereenvoudigste type vrijwel uitsluitend bestond, vinden wij ook nog als middenvertrek, als kern van alle grotere villa's. De andere vertrekken zijn steeds om dit middenvertrek heen gegroepeerd. Men heeft vroeger die grote middenruimte wel als een open hof willen verklaren en men heeft zelfs gemeend, dat de latere Limburgse hoeve, met haar open binnenplaats, een direkte afstammeling zou zijn van de Romeinse villa. Dat is echter volkomen onjuist en wel voornamelijk om twee redenen. Ten eerste is er geen sprake van continuïteit. Toen, in de tijd van de volksverhuizing, de Franken hier kwamen, namen zij geen notitie van de ruïnes der Romeinse gebouwen. Zij herstelden die niet om er zelf in te gaan wonen, maar bouwden hun eigen huizen van hout in de trant zoals zij dat altijd gewend waren geweest. Men heeft dat herhaalde malen duidelijk kunnen constateren. Ten tweede heeft men bij tal van opgravingen in het grote middenvertrek van een villa resten van haarden aangetroffen. Meestal lag de haard in het midden van het vertrek. Welnu,

men bouwt geen haard op een open binnenplaats. De plattegrond van een Romeinse villa, zoals wij die uit een groot aantal opgravingen hebben leren kennen, klopt heel goed met de beschrijving die de Romeinse schrijver over de bouwkunst, Vitruvius, ons geeft van een Italiaanse villa. Hij zegt: in het midden van de villa ligt de keuken. Aan de keuken grenst de koeienstal, de badvertrekken en de ruimte voor de oliebereiding. Die keuken was dus ook bij de Italiaanse villa een centrale ruimte die, zoals nu nog algemeen bij de boeren, niet alleen diende om er te koken, maar ook als voornaamste woonvertrek.

Het meest voorkomende type van villa hier in het westen van het Romeinse Rijk, was de porticusvilla met vooruitspringende hoekpaviljoens. De Romeinse architectuur streefde altijd naar symmetrie en men voorzag een gebouw, ook een utiliteitsgebouw, als een boerenhoeve, graag van een monumentale voorgevel, die aan het geheel een gedistingeerd karakter gaf. Als men zo'n villa naderde zag men dus gewoonlijk een voorgalerij, hetzij een zuilenhal of wel een soort loggia met een borstwering, waarop dwergzuiltjes stonden, geflankeerd door twee enigszins vooruitspringende hoekpaviljoens. Bij grotere villa's, zowel ten onzent bij die van Lemiers en van Vlengendaal, werd het hoofdgebouw ook aan de achterzijde door een galerij met hoekpaviljoens afgesloten.

Bij grotere Romeinse villa's ontbreekt ook nooit een rij badvertrekken. Dikwijls zijn die bij het hoofdgebouw aangebouwd, soms vormen zij ook een apart gebouw, dat op enige afstand is gelegen. De Romeinen en de geromanizeerde Galliërs plachten dagelijks uitvoerig te baden. Daarvoor was nodig een oververhit vertrek, het caldarium, met een bassin met warm water, een matig vertrek, het tepidarium en een onverwarmd vertrek, het frigidarium of koude bad, waar men zich met koud water kon afspoelen. Tevens was er een kleedkamer of apoditerium. Het warme en het lauwe bad werden gestookt met een hypokaustum, een hete lucht verwarming. Met een rookloos vuur van houtskool werd de holle ruimte onder de vloer van het caldarium verwarmd. De warme lucht trok, door een opening in de scheidingsmuur tussen de ruimten onder de vloer, van het caldarium naar het tepidarium. Dit werd, daar er al veel warmte was afgegeven, veel minder sterk verhit en tenslotte werd de warme lucht door buizen, die in de wand waren opgenomen, naar boven geleid om tenslotte door een opening in de muur te ontsnappen. In de grotere villa's waren ook steeds enkele woonvertrekken van zo'n hete lucht verwarming onder de vloer voorzien.

Wij hebben bij de villa van Kaalheide al gezien, hoe zo'n Gallo-Romeinse grondbezitter na een bescheiden begin langzamerhand tot welstand is gekomen. Bij de opgraving van de grote villa van Voerendaal hebben wij aan de geleidelijke vergroting van het gebouw de gestadige toename van de fortuin van zo'n boerengeslacht tot aan de ondergang in een grote brandcatastrophe, nog beter kunnen waarnemen.

Het begint daar met een betrekkelijk bescheiden hoeve tegen het einde van de eerste eeuw n. Chr. Het is opmerkelijk, dat deze hoeve precies hetzelfde grondplan heeft als een andere hoeve, waarvan de fundamenten indertijd op de Bovenste Caumer bij Heerlen zijn blootgelegd. Men krijgt

daardoor de indruk, dat er in die tijd al zoiets als een bouwbureau of een aannemersfirma bestond, die plannen kant en klaar had waar men een keuze uit kon doen. De eerste hoeve is omstreeks de twintiger jaren van de tweede eeuw afgebroken. Vlak daar achter is toen een groter gebouw opgetrokken, gevolgd door een grote landbouwschuur rechts daarvan op enige afstand, maar zuiver in de rooilijn. Tussen die beide gebouwen in verrees vervolgens een vierkante graansilo, die blijkens het veel zwaardere fundament, hoger opgetrokken is dan die beide andere gebouwen. Weldra werden ook de ruimten tussen deze drie gebouwen, aan de kant van de villa met enige vertrekken en aan de andere kant met een gebouw waarin wij waarschijnlijk een slavenverblijf moeten zien, volgebouwd. Al deze heterogene bouwelementen werden verbonden door een monumentale zuilengalerij die ze aan het oog onttrok en die aan de voorgevel een indrukwekkend voorkomen gaf. Het geheel moet van uit de verte de indruk hebben gemaakt van een deftige luxevilla, een villa urbana, een imposant gebouw in het midden geaccentueerd door de hoger oprijzende graansilo, die de voorbijganger misschien voor een grote feestzaal zal hebben aangezien, zoals men die wel vindt als een hoger opgetrokken middenpartij bij de villa's van schatrijke grootgrondbezitters in de Eifel, in het tegenwoordige België en elders in Gallië.

Maar wij zijn er nog niet. Een volgende generatie, nog rijker geworden en nog meer vervuld van de zucht om die rijkdom duidelijk te demonsteren, bouwde aan de andere kant van het oorspronkelijke hoofdgebouw en op gelijke afstand daarvan als de schuur aan de rechterzijde, nog een grote graanschuur en haaks daarop, meer naar voren toe, een prachtig groot badgebouw. Een nieuwe en bredere porticus verbond dit gehele gebouwencomplex en liep ook nog naar voren om langs het front van het badgebouw. De totale lengte van de gevel (de ombuiging naar voren niet meegerekend) kwam nu op ruim 166 m. Voorwaar een imposant gebouw, maar toch altijd nog een villa rustica, een villa, die voor een groot deel uit economiegebouwen bestond. Hoe een echte villa urbana uit die tijd er uitzag leert ons bijv. de plattegrond van de villa van Anthée in België. Dat was een echt lustslot met vele tientallen kamers. Vóór het slot strekte zich een reusachtig ommuurd plein uit, waarop aan elke zijde een rij van minstens 8 economiegebouwen lag, zestien volledige villae rusticae van het gewone type, afzonderlijke hoeven, waarschijnlijk door pachters bewoond, die ieder een deel van de landerijen bewerkten.

De enige echte villa urbana die in Nederland is opgegraven lag op de Kloosterberg bij de Plasmolen, dicht bij Nijmegen. Dat was werkelijk een lustslot, met een gevellengte van ongeveer 80 m. Er moeten natuurlijk ook economiegebouwen zijn geweest, maar die zullen op enige afstand gelegen hebben, aan de voet van de berg en zijn niet teruggevonden. Het gebouw was mooi gelegen op de helling van de Kloosterberg, met een wijd uitzicht over de Maasvallei. Het was wellicht een buitenverblijf van een rijke ingezetene van Ulpia Noviomagus, het tegenwoordige Nijmegen, dat in de Romeinse tijd de voornaamste stad hier in het noorden was.

Men vindt Romeinse villa's in groten getale alleen in het zuiden van

onze tegenwoordige provincie Limburg, op de vruchtbare lössgronden. Over een veel groter areaal liggen zij in België, voornamelijk ten zuiden van de taalgrens, in Wallonië. Verder natuurlijk in Luxemburg, in de Eifel, in het Rijnland en in heel het tegenwoordige Frankrijk.

Daar in het zuiden zijn de meeste villa's blijven bestaan tot aan het einde van de vierde of het begin van de vijfde eeuw, toen, in de stormen van de volksverhuizingstijd, de Romeinse cultuur op het platteland te gronde ging. In Limburg schijnen de meeste al verwoest te zijn in het laatste kwart van de tweede eeuw, en wel vermoedelijk bij een inval van de Chauken, een barbaars volk, dat in de kuststreek van Oost Friesland woonde en hier kwam roven en plunderen in 172/73 n. Chr. Die Chauken zijn toen wel verdreven en verder zuidelijk zijn ook een aantal verwoeste villa's weer opgebouwd, maar hier in het noorden schijnt het platteland zich van die slag niet meer volledig hersteld te hebben. Ook de grote villa van Voerendaal, die ik zo juist besprak, is vermoedelijk bij deze gelegenheid door brand ten onder gegaan.

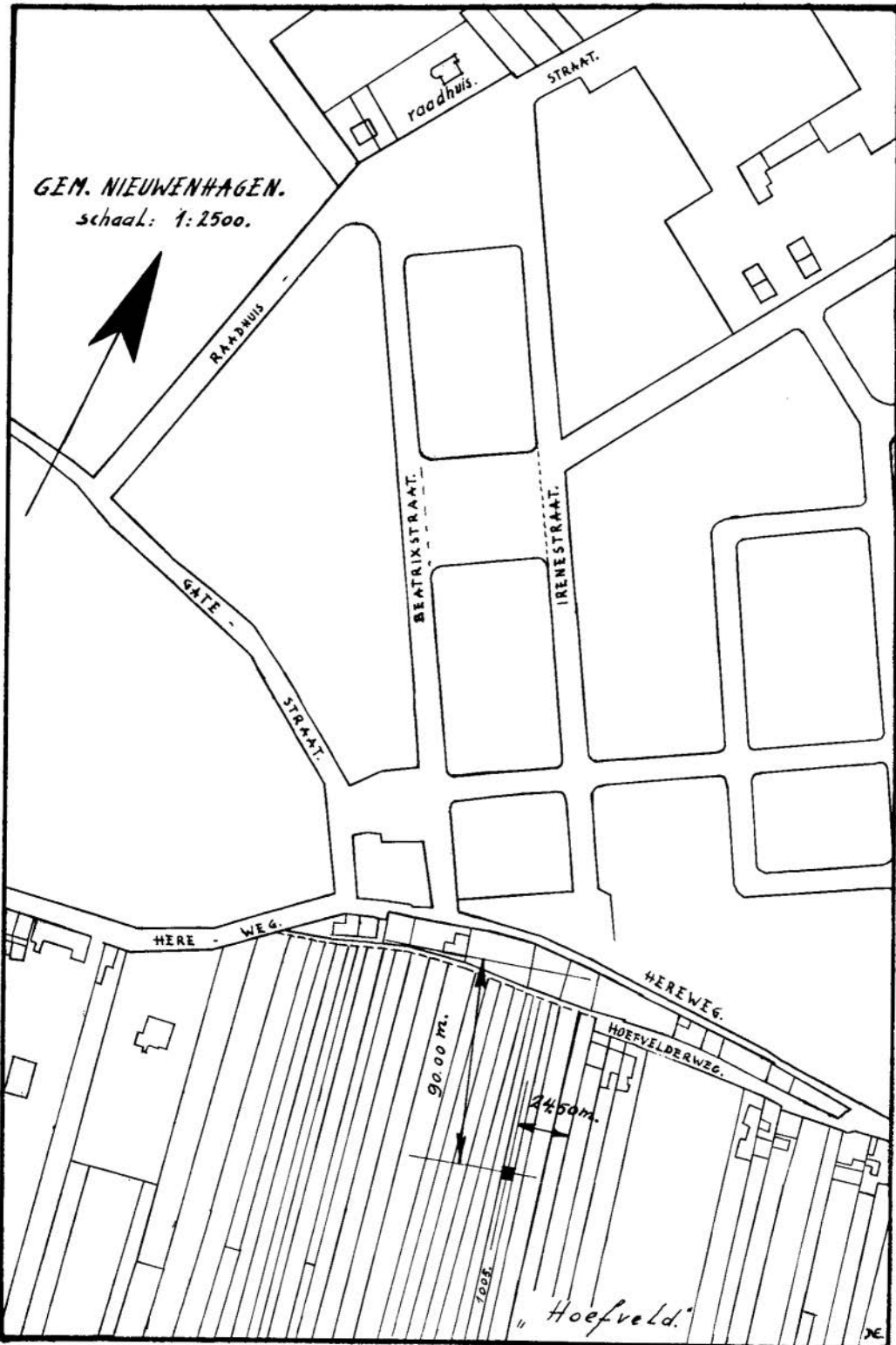
Ook Heerlen, het Romeinse Coriovallum, beleefde een bloeitijd in de tweede eeuw. Het moet een vicus geweest zijn, een open stadje of een groot dorp, aan de grote heerweg van Boulogne sur Mer naar Keulen. Dat het, evenals Maastricht in die tijd, een plaats van enig belang is geweest, wordt bewezen door de vondst van nog bijzonder goed bewaard gebleven fundamenten van een groot stedelijk badgebouw, van talrijke fundamenten van huizen en van rijke grafvondsten. Evenals Maastricht heeft het tenslotte, binnen een kleinere ommuurde kern, zijn bestaan weten te rekken tot ver in de vierde eeuw n. Chr.

Een belangrijke vondst, die ons een beeld geeft van het leven op een Romeinse villa in de tweede eeuw n. Chr. werd in 1931 in Simpelveld gedaan. Het betreft een uniek stuk, een grote zandstenen sarkofaag, die aan de binnenzijde versierd is met reliefs, die het interieur weergeven van de villa, waarvan enige jaren later ook de fundamenten konden worden blootgelegd. Wij zien daar op de vier wanden het meubilair, het bronzen en glazen vaatwerk enz. afgebeeld, dat in zo'n villa aanwezig was. Ook de dame, wier verbrande resten in de sarkofaag waren bijgezet, ziet men afgebeeld, liggend op een rustbank. Ook daarom is die sarkofaag van Simpelveld, blijkbaar een gril van een exentrieke dame, die een afbeelding van haar huiselijke omgeving in haar graf mee wilde nemen, zo'n belangrijk document voor onze kennis van de Romeinse villa's in deze streken, omdat op een van de wanden ook een zeer gedetailleerde afbeelding van het buitenaanzicht van de villa voorkomt, de enige authentieke afbeelding van een Romeinse villa hier in het noordwesten van het Romeinse Rijk.

Hoe precies deze Romeinse kolonisatie van het platteland hier in Limburg al in de loop van de derde eeuw en deels ook al eerder, volledig te gronde is gegaan, weten wij niet. Bij opgravingen blijkt meestal dat de villa's door brand verwoest zijn, dus ten gevolge van geweld, hetzij bij invallen van Germanen of bij volksoptstanden, die in de onrustige derde eeuw in heel Gallië hebben gewoed. De gebouwen zijn vrijwel steeds tot op de onderste laag van het fundament afgebroken. Dat is begrijpelijk, want

zij liggen bijna altijd in het bouwland en de boer wil er bij het ploegen geen hinder van hebben. De muren zullen, voor zover zij aanvankelijk nog overeind stonden, al wel reeds in de vroege middeleeuwen gesloopt zijn om bouw materiaal voor nieuwbouw te leveren. Zo is toen alle herinnering verdwenen aan een eeuw van rust en welvaart in deze streken in de tijd van omstreeks 75 tot 175 n. Chr. de grote bloeiperiode van de Romeinse keizertijd.

GEM. NIEUWENHAGEN.
schaal: 1:2500.

HISTORISCHE CHRONIEK

EEN ROMEINS BRANDGRAF TE NIEUWENHAGEN.

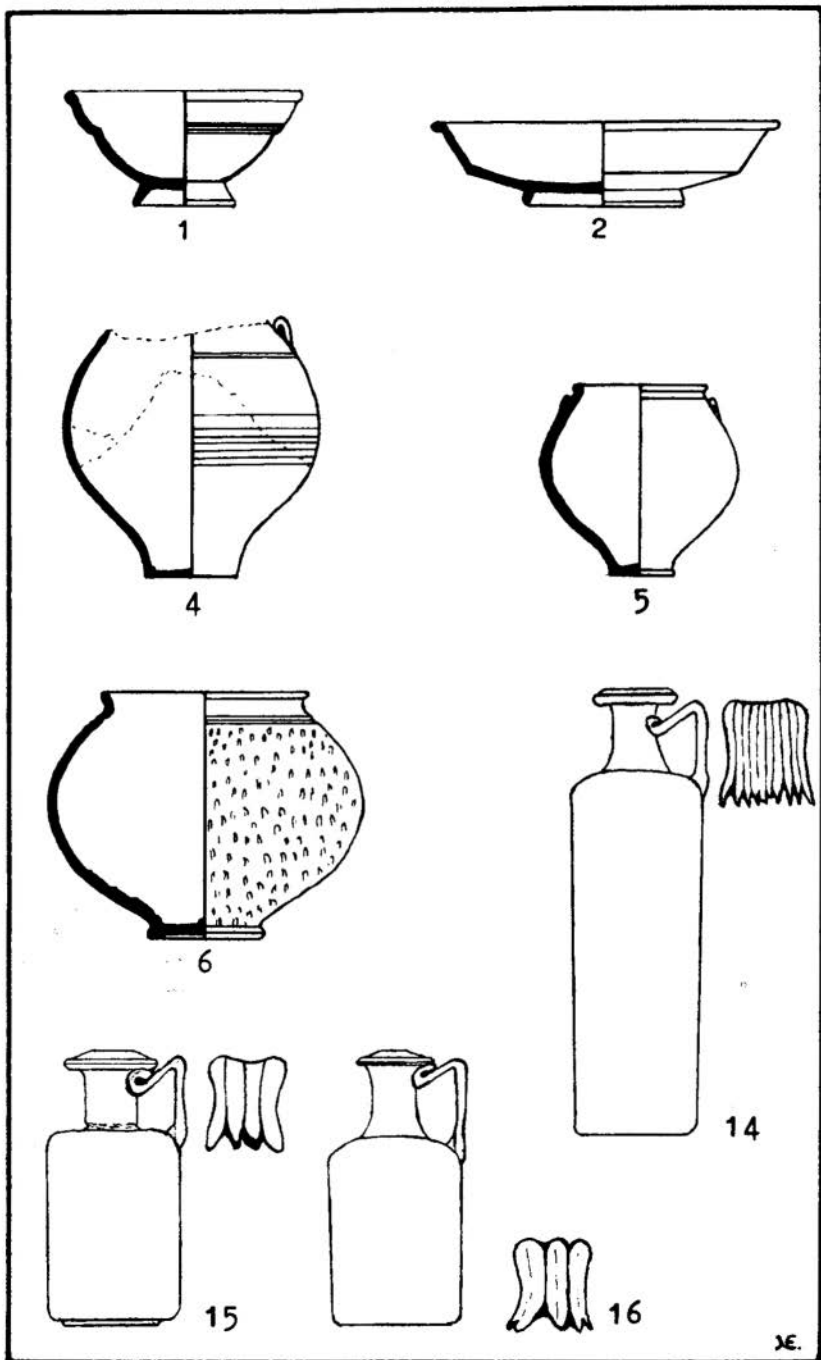
Op 10 juni 1964 meldde mr H. Th. Vrouwenraets, burgemeester van Nieuwenhagen, de vondst van oudheidkundige voorwerpen bij het verrichten van machinaal graafwerk voor de bouw van een lagere jongensschool aldaar. Na contrôle bleek de bouwput een brandgraf uit de romeinse beschavingsperiode te hebben bevat. Helaas konden geen nauwkeurige bodemonderzoekingen meer worden verricht, aangezien het graf reeds door de dragline vergraven en in zijn geheel vernield was. Desondanks werden, mede door de hulp van de bevoegde instanties, toch nog een vrij groot aantal voorwerpen en fragmenten van voorwerpen verzameld en opgespoord. Jammergenoeg kan de van deze vondst opgemaakte inventaris géén enkele aanspraak maken op volledigheid, aangezien vermoed wordt, dat niet alle voorwerpen werden ingeleverd.

De vindplaats van het graf is gelegen aan de noordzijde van het Hoefveld, 90 meter van de noordelijke voorgevelrooilijn van de Hoefvelderweg en 24,50 meter westelijk van de ter plaatse aan de zuidzijde bestaande bebouwing (zie situatietekening), op $\pm 1,50$ meter onder het maaiveld. Het brandgraf bevond zich in de nabijheid van de oorspronkelijke grote romeinse heerbaan, die Keulen via Jülich, Rimbürg, Heerlen, Tongeren en Bavai met Boulogne sur Mer verbond.

In overleg met prof. dr J. E. Bogaers, waarnemend directeur van de rijksdienst voor het oudheidkundig bodemonderzoek te Amersfoort en burgemeester Vrouwenraets werden de gevonden voorwerpen ter bestudering, restaurering en voorlopige conservering en bewaring bij de gemeentelijke oudheidkundige dienst van Heerlen ondergebracht. Voordat de eigenlijke zitting van de gemeenteraad van Nieuwenhagen op 2 juli j.l. begon, gaf ondergetekende een uitvoerige toelichting bij de in de raadzaal tentoongestelde voorwerpen. Aan alle raadsleden werd bij die gelegenheid een summiere, voorlopige inventaris van de vondsten ter hand gesteld.

Uit het nader onderzoek en het determineringswerk van de gevonden voorwerpen is gebleken, dat het graf vermoedelijk uit de 2e eeuw na Chr. dateert en naar alle waarschijnlijkheid de laatste rustplaats van een maatschappelijk welgestelde dame is geweest, gezien de inhoud in zijn geheel alsmede enkele specifiek vrouwelijke gebruiksvoorwerpen, die als bijgaven in het graf werden aangetroffen, zoals o.a. een gedeelte van een bronzen haarnaald met knop (nr 28) en een fragment van een uit glaspasta vervaardigde meloenvormige en geribde kraal (nr 29).

Als bijzonderheid dient hier zeker vermeld te worden een gebogen ijzeren staaf, helaas vrij sterk geoxideerd, met resten van hout en brons, waarschijnlijk voorstellende een fragment van een stoeltje met houten zitting en bronzen versieringen (nr 30).

Afbeelding 1.

schaal: 1 à 4.

Uniek zijn zeker ook de gevonden, van brons vervaardigde strigiles (een nagenoeg gave, nr 31, afb. 4 en een fragment van de bovenkant, nr 32). Zoals bekend, besteedden de Romeinen veel zorg aan hun lichaamskultuur. Er werd zo mogelijk iedere dag een bad genomen, dat gevolgd werd door passende lichaams oefeningen. Vooraleer echter daartoe over te gaan, werd het lichaam flink met olie ingewreven om de ledematen lenig te maken. Na de oefeningen moest deze olie verwijderd worden, te samen met de opgevangen onreinheiten. Hiervoor gebruikte men strigiles, ook wel schavers of krabbers genoemd. Dit zijn lange smalle instrumenten van brons, waarvan het onderste uiteinde lepelvormig omgebogen is. Met deze strigiles werd de huid afgeschuurd, terwijl de vetstof en de onreinheiten in de lepel opgevangen werden *).

Ook de hoeveelheid glazen en bronzen voorwerpen, waarvan verschillende geheel gaaf zijn, getuigen van de welstand van de overledene. Uit deze serie vraagt vooral vanwege haar kunstzinnigheid de bronzen kan (nr 26, afb. 3) met gedraaid en verzilverd oor, dat aan het uiteinde bij de buikaanzet voorzien is van een mythologische figuur (afb. 4) onze aandacht.

V o n d s t e n i n v e n t a r i s :

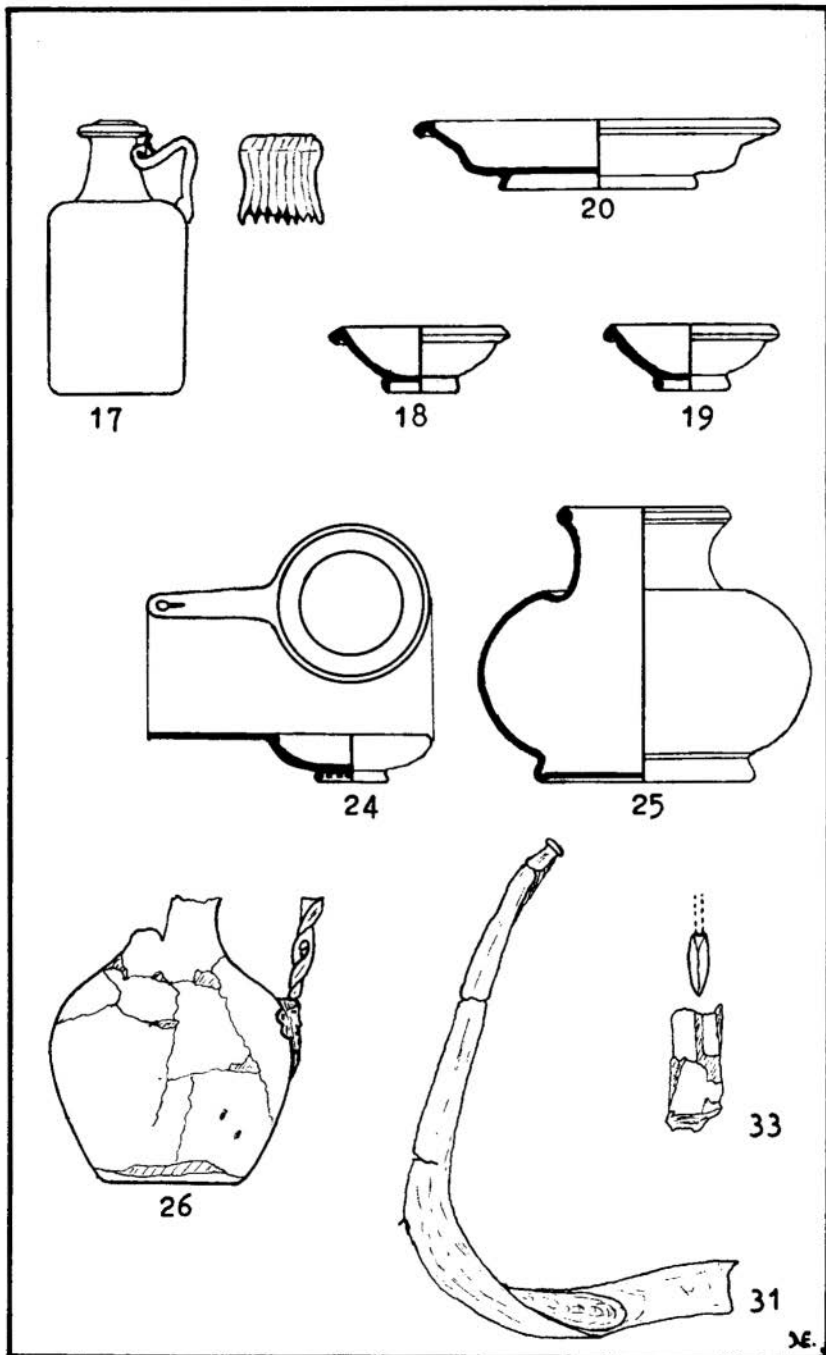
1. *Terra sigillata-kommetje* met bodemstempel SILVANI; type Dragendorff 27; La Graufesenque; Flavisch (69—96 n. Chr., Claudius-Vespasianus); afb. 1 nr 1.
2. *Terra sigillata-bord* met bodemstempel SANVILLI M; type Drag. 18/31; Lezoux; einde 1e tot begin 2e eeuw (2e periode van Lezoux); afb. 1 nr 2.
3. *Fragment van versierde terra sigillata-kom*; type Drag. 37; Lezoux, waarschijnlijk Albuciusstijl; Trajanus-Hadrianus (98—138); afb. 2.
Metopenindeling waarin figuren van een liefdegod en dieren, waartussen vulmotieven.
4. *Fragment van honingpot met 2 oren*; een oor ontbreekt; geel-wit van kleur; inheems produkt van pijp-aarde vervaardigd; wand gegroefd; Flavisch (69—96 n. Chr.); afb. 1 nr 4.
5. *Honingpotje met 2 oortjes*; rose van kleur; nagenoeg geheel gaaf; inheems produkt van witte pijp-aarde; Flavisch (69—96 n. Chr.); afb. 1 nr 5.
6. *Zwart gesmoorde urn met zandbestrooiing*; nagenoeg gaaf; inheems produkt van witte aarde; 2e — 3e eeuw; afb. 1 nr 6.
In deze urn bevinden zich crematieresten.

SCM ANL: III

Afbeelding 2.

7. *Bodem en wandfragment van een zwart gesmoorde urn met zandbestrooiing;*
inheems produkt van witte aarde; 2e en 3e eeuw.
8. *Bodem en wandfragment van een kleine kruik;*
bruinachtig van kleur; inheems bakprodukt.
9. *Wand- en bodemfragment van een bord;*
bruinachtig van kleur; ruwwandig; inheems bakprodukt.
10. *Wand- en bodemfragment van een bord;*
rose-grijsachtig van kleur; ruwwandig; inheems bakprodukt.
11. *Wand- en bodemfragment van een bord;*
rose-bruinachtig van kleur; ruwwandig; inheems produkt.
12. *Bodem en wandfragment van een kruik;*
rose van kleur; ruwwandig; inheems bakprodukt.
13. *Rand- en wandfragment van een kruik;*
wit/geel van kleur; gladwandig; inheems bakprodukt.
14. *Prismafles;*
van doorzichtig, groenachtig gekleurd glas; geheel gaaf; oor met 10 groeven; op de bodem de stempel A F; 1e en 2e eeuw; vermoedelijke plaats van herkomst: Keulen; afb. 1 nr 14.
15. *Prismafles;*
van doorzichtig, groenachtig gekleurd glas; geheel gaaf; oor met 3 groeven; op de bodem 2 concentrische cirkels; 1e en 2e eeuw; vermoedelijke plaats van herkomst: Keulen; afb. 1 nr 15.
16. *Prismafles;*
van doorzichtig, blauw-groenachtig glas; geheel gaaf; oor met 2 groeven; op de bodem 2 concentrische cirkels; in gebruik geweest gedurende de 1e en 2e eeuw; vermoedelijke plaats van herkomst: Keulen; afb. 1 nr 16.
17. *Prismafles;*
van doorzichtig, blauwachtig gekleurd glas; geheel gaaf; oor met 9 groeven; op de bodem 4 concentrische cirkels en 5 punten, geplaatst in het midden van de bodem en in iedere hoek; 1e en 2e eeuw; vermoedelijke plaats van herkomst: Keulen; afb. 3 nr 17.
18. *Reukpotje;*
van melkachtig, doorzichtig glas; geheel gaaf; met breed omgebogen, schuin omhoog lopende bovenrand; op standring; afb. 3 nr 18.

Afbeelding 3.

schaal: 1 à 4.

19. *Reukpotje*;
van melkachtig, doorzichtig glas; geheel gaaf; met breed omgebogen, schuin omhoog lopende bovenrand; op standring; afb. 3 nr 19.
20. *Reukschaal*;
van melkachtig, doorzichtig glas; niet geheel gaaf; op standring met breed omgebogen, schuin omhoog lopende bovenrand; afb. 3 nr 20.
21. *Bodem- en wandfragment van een reukschaal*;
van melkachtig, vrij goed doorzichtig glas; op standring met breed omgebogen, schuin omhoog lopende bovenrand.
22. *Rand- en bodemfragment van een vrij grote glazen schaal*;
groenachtig van kleur; met in het midden verhoogde bodem, zonder standring.
23. *Bodemfragment van een glazen kom*;
blauwachtig van kleur; op de bodem 6 concentrische cirkels.
24. *Steeipan van brons (casserole)*;
op standring; niet geheel gaaf; in het handvat een sleutelvormig oog om de pan te kunnen ophangen; afb. 3 nr 24.
25. *Bronzen, kogelvormige pot*;
met aangezette hals, voorzien van een omgebogen lip; geheel gaaf; zonder standring; afb. 3 nr 25.
26. *Bronzen pot met gedraaid, verzilverd oor*,
dat aan de buikaanzet versierd is met een mythologische, baardige mannenkop (afb. 4); niet geheel gaaf en vrij sterk geoxideerd; afb. 3 nr 26.
27. *Voet van bronzen pot*;
op standring met bolvormig verhoogd middelpunt; de bodem is opgebouwd uit 4 concentrische cirkels, die naar het midden toe trapsgewijs steeds verder van de grond verwijderd zijn.
28. *Fragment van een bronzen haarnaald met knop*;
het grootste gedeelte van de naald ontbreekt.
29. *Fragment van een kraaltje*;
blauwachtig van kleur; van glaspasta vervaardigd; geribd en meloenvormig.
30. *Ijzeren staaf*;
gebogen en vrij sterk geoxideerd, met resten van hout en brons; vermoedelijk is dit een fragment van een stoeltje met ijzeren onderstel, houten zitting en bronzen versieringen.

31. *Strigilis*;
van brons; nagenoeg gaaf; vrij goed geconserveerd (voor gebruiks-
techniek zie tekst); afb. 3 nr 31.
32. *Fragment van een strigilis*;
van brons; alleen het bovenste gedeelte aanwezig.
33. *Fragment van spatel met houder*;
van brons; de steel van de spatel ontbreekt; de houder is zwaar
beschadigd; afb. 3 nr 33.

Voorts behoren tot deze grafvondst nog een aantal stukken glas en frag-
menten van brons, die niet bij elkaar of bij een van vorengenoemde
voorwerpen behoren. Ze zijn onbepaald en dientengevolge niet
in de inventaris opgenomen.

De tekeningen zijn van de hand van de heer N. Eussen; de versierde
terra sigillata van de heer A. Ulrich.

L. van Hommerich.

*) H. v.d. WEERD : Inleiding tot de Gallo-Romeinse archeologie der Neder-
landen; Antwerpen 1944, blz. 349.

Afbeelding 4.

Schaal 1 : 1.

VERRASSENDE ROMEINSE VONDSTEN AAN DE VALKENBURGERWEG TE HEERLEN.

Op 15 juni 1964 begon de gemeente met de aanleg van de Euterpelaan die de verbinding zal vormen tussen de Apollolaan en de Valkenburgerweg.

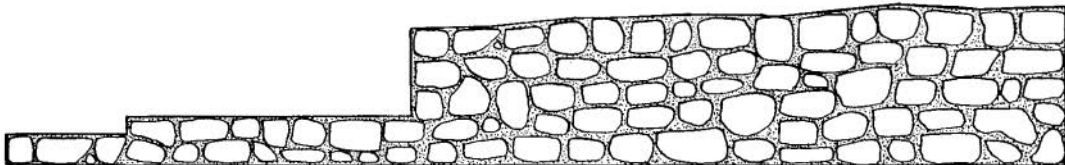
Allereerst werden de bomen en het struikgewas op het terrein, westelijk grenzend aan het sportfondsenbad (zie situatietekening), machinaal verwijderd. Een bulldozer stootte reeds spoedig op enkele zware massief gemetselde muurresten van een romeins gebouw.

De bovenste kunradersteenblokken van dit muurwerk bevonden zich op 50 cm. onder het maaiveld. In overleg met de rijksdienst voor het oudheidkundig bodemonderzoek te Amersfoort begon de gemeentelijke oudheidkundige dienst van Heerlen, geassisteerd door twee arbeiders met het onderzoek van dit terrein.

Allereerst werd een vertrek ontdekt, waarvan slechts drie muren konden worden uitgegraven. De binnenbreedte van dit vertrek is 2,90 m.

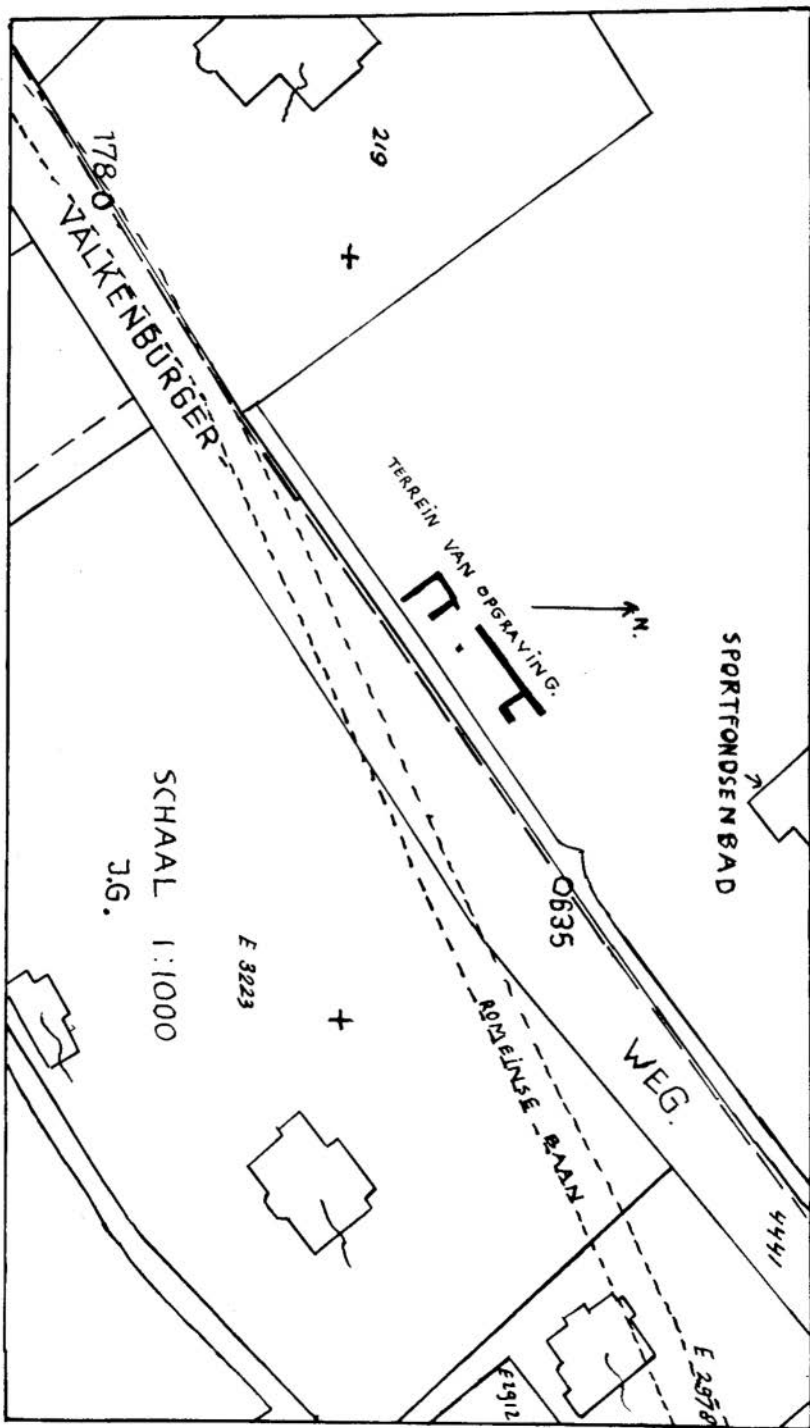
De noordelijke muur, die een dikte had van 67 cm., werd tot een diepte van 2,40 m. beneden het maaiveld uitgegraven tot op de ongeroerde klei. Op de kleigrond bevond zich een bewoningslaag met brandsporen waarin veel schervenmateriaal lag. Deze laag had een dikte van 10 cm. Hierop kwam een funderingslaag met een hoogte van 80 cm. Deze funderingslaag bestond uit zware kunradersteenblokken met een gemiddelde afmeting van 40×30 cm. Deze stenen waren los op elkaar gestapeld. De tussenruimten werden opgevuld met losse kiezel en enige aardewerkfragmenten. Hierop kwam ten slotte de eigenlijke muur, die nog 1 meter hoog was. Deze bestond uit vastgemetselde kunradersteenblokken met vrij regelmatige afmetingen van 15×15 cm. Deze muur die op de fundering werd gezet, is gemaakt volgens het algemene bouw-schema van de romeinen. Eerst werden de twee buitenwanden van de muur gemetseld, waarna de open ruimte hiertussenin opgevuld werd met dakpanfragmenten, kiezelstenen en schilfers van kunradersteenblokken, die samengevoegd werden met kalkmortel.

De westelijke muur was op dezelfde wijze geconstrueerd als de noordelijke. Hierin zat echter een doorgang of drempel met een breedte van 1,50 m. De bovenzijde van deze drempel bevond zich 25 cm. hoger dan de vloer van het vertrek. De vloer lag op gelijke hoogte met de boven-

MUUR VAN KUNRADERSTEENBLOKKEN MET KALKMORTEL.

GEM. OUDHEIDK. DIENST HEERLEN
SECTIE L397 WESTPROFIEL
VALKENBURGERWEG, NOORDZIJDE
OPM. JULI 64. NENJG. TEK 6-8-64 JG
SCHAAL 1:100

zijde van de funderingslaag. De vlakke bovenkant van de drempel was met kalkmortel vlakgestreken.

Deze drempel bevond zich op een afstand van 3,75 m. van de binnenzijde van de noordelijke muur. De westelijke muur had een dikte van 67 cm. en een lengte van 5.60 m.; zij kon helaas niet verder worden uitgegraven daar zij onder het trottoir verder liep. Zij stond niet loodrecht op de noordelijke, maar had een afwijking naar het oosten van ongeveer 1°.

De oostelijke muur van dit vertrek verspringt aan de noordzijde ten opzichte van de noordelijke muur 10 cm. naar het zuiden. Deze oostelijke muur vertoont grote constructieverschillen met de twee voorafgaande muren. Zij werd uitgegraven tot een lengte van 3,80 m. Aan de noordzijde had zij een dikte van 60 cm. en aan de zuidzijde een dikte van 76 cm. Zij heeft een afwijking naar het westen van ongeveer 2°. Aan de noordzijde is de eigenlijke gemetselde muur 60 cm. hoog en aan de zuidzijde nog slechts 4 cm. De bovenzijde van de muur is echter bijna horizontaal.

De onderkant van de binnenzijde van het gemetselde gedeelte van de oostelijke muur ging dus schuin omhoog naar het zuiden. Onder deze gemetselde muur liep een vrij onregelmatige kiezellaag van bruin-gele kiezel met een gemiddelde dikte van 50 cm. Onder deze kiezellaag kwam een heel onregelmatige laag van grote funderingsblokken van kunradersteen, waartussen zich kiezel bevond. Deze laag had een gemiddelde dikte van 35 cm (zie profieltekening).

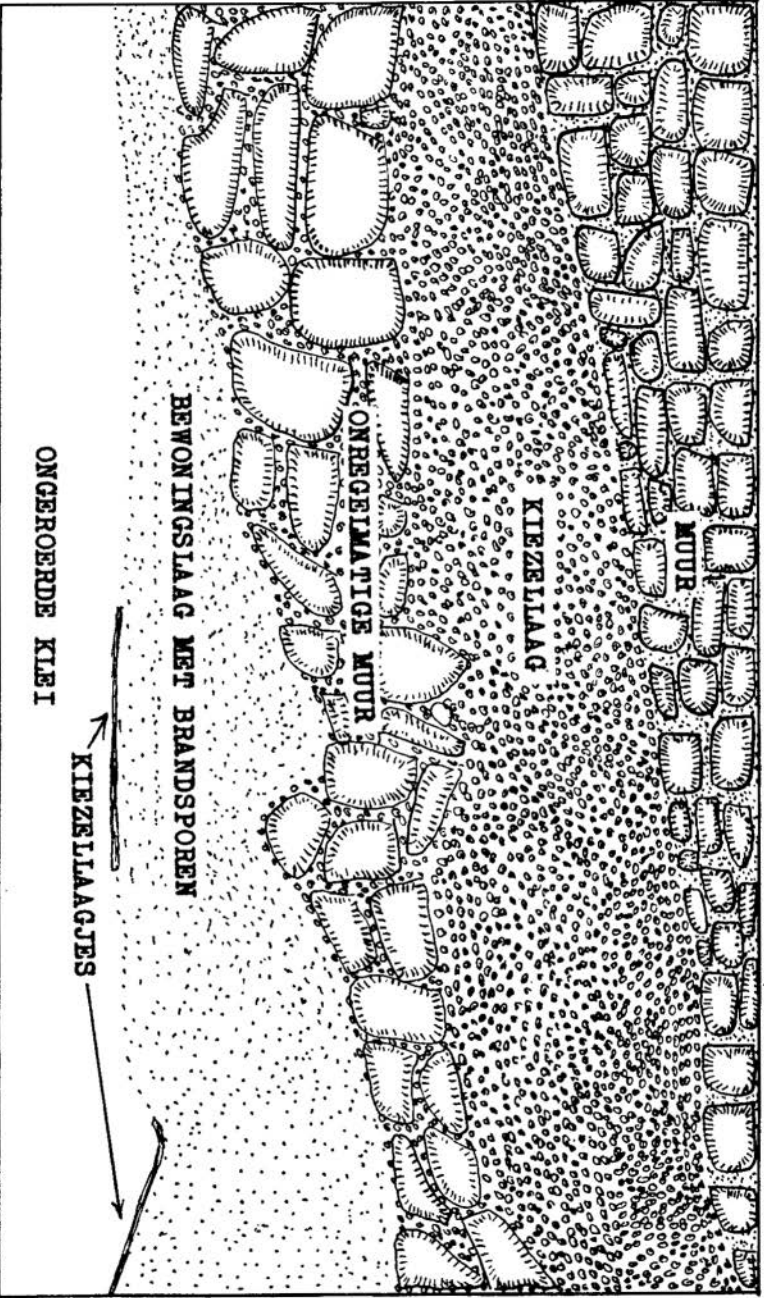
Hieronder kwam een bewoningslaag met brandsporen waarvan de benedenzijde weer bijna horizontaal lag. Tussen deze laag, die aan de zuidelijke kant een dikte had van 68 cm. en aan de noordzijde 15 cm. bevond zich veel schervenmateriaal uit het einde van de eerste eeuw. Onder deze laag zat nog op sommige plaatsen een dun kiezellaagje waaronder de vaste kleilaag kwam.

Aan de noordzijde van dit vertrek liep de noordelijke muur nog 1 meter door. Verder dan dit punt kon de muur niet gevolgd worden, daar zij volledig vernield was. Drie meter verder werd echter weer een muur aangetroffen, met een dikte van 1,05 m. en een lengte van 14,50 m. Deze muur lag aan de oostzijde 80 cm. noordelijker dan aan de westzijde. Op 3,30 m. van het waarneembare eindpunt lag nog een muur naar het zuiden gericht, die op 2,70 m. weer omhoog naar het oosten en in die richting nog 1 meter doorliep. Aan de zuidzijde van de muur van 14,50 m. liep nog een andere muur op een afstand van 2,20 m. parallel naar het oosten. Deze had eveneens een dikte van 1,05 en liep nog slechts 1 m. naar het oosten.

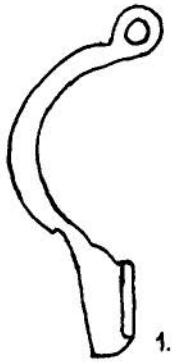
Samenvattend waren deze romeinse muurresten van grote afmetingen. Zij doen hier een groot gebouw vermoeden van forse opzet, dat helaas niet nader kon worden onderzocht. Het lag slechts enige meters ten noorden van de romeinse weg, die van Keulen over Coriovallum naar Tongeren en Boulogne liep, verwijderd.

De opgraving genoot grote belangstelling bij de Heerlenaren en de inwoners van de andere gemeenten in onze oostelijke mijnstreek.

Jos. Gielen.

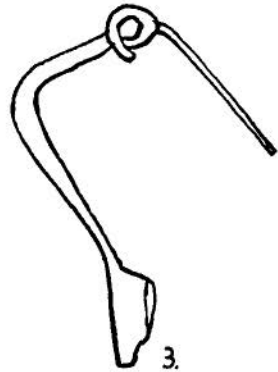
Oosprofiel binnenzijde; Schaal 1 : 50.

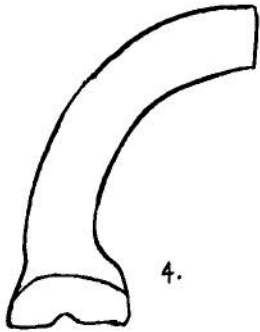
1.

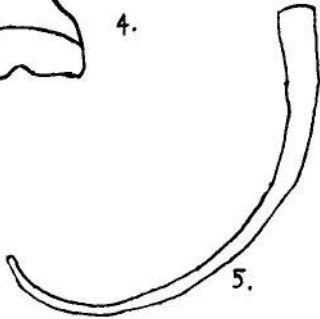
2.

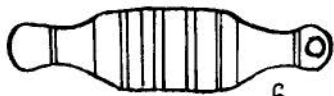
3.

4.

5.

6.

7.

SCHAAL 1:1. J.G.

Afb. 1.

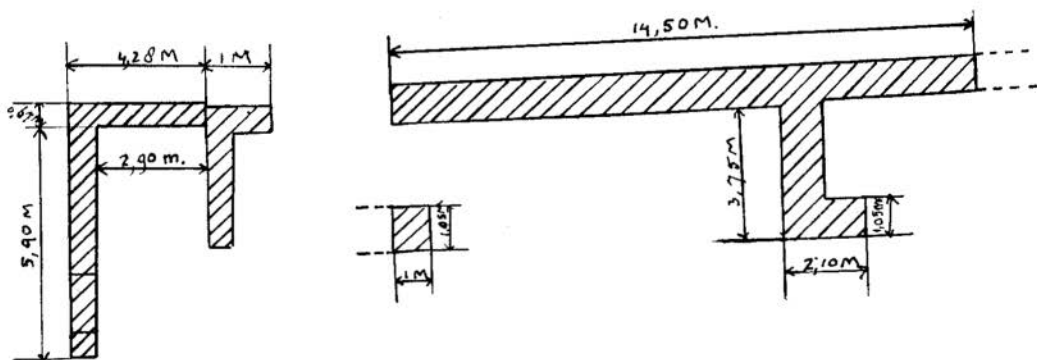
Lijst van voorwerpen op afbeelding 1.

- No. 1 Draadfibula met in doorsnede driehoekige beugel. Metaal: brons. Datering Midden-romeinse tijd.
- No. 2 Draadfibula met hoekige beugel. Metaal: brons. Datering: Laat-romeinse tijd.
- No. 3 Draadfibula met hoekige beugel. Metaal: brons. Datering: Laat-romeinse tijd.
- No. 4 Fragment van een bronzen gesp.
- No. 5 Bronzen haarspeld.
- No. 6 Bronzen dekseltje.
- No. 7 Vergulde spatel.

Lijst van voorwerpen op afbeelding 2.

- No. 1 Wrijfschaaltje van wit-grijze kleur.
- No. 2 Terra sigillata-schaaltje met bodemstempel ARC.OF.
- No. 3 Fragment van bruin-grijs kommetje.
- No. 4 Versierde terra sigillata-kom (fragmentarisch); Drag. 29, 1e eeuw.
- No. 5 Bronzen ringetje met versieringsstrepen.
- No. 6 Fragment van meloenvormig geribde kraal.
- No. 7 Glazen oortje van kommetje.
- No. 8 Fragment van blauw glas met opgelegd geel.

Tot de overige vondsten behoren enige romeinse munten, een grote hoeveelheid versierde terra sigillata-fragmenten, enige fibulae (in fragment), ruw- en gladwandig aardewerk, gezichtsurnfragment, glas, kraaltjes, bronzen staafjes, e.d.

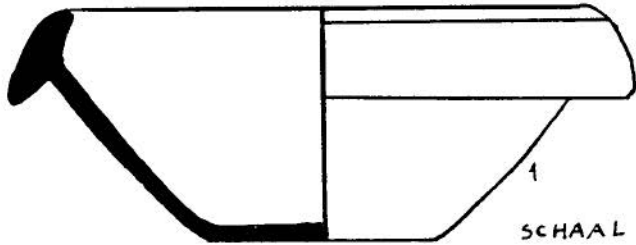

TROTTOIRBAND

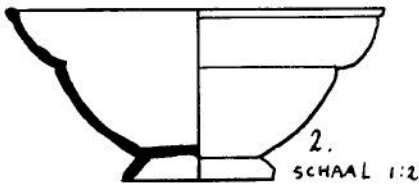
J.G.
SCHAAL 1:200

VALKENBURGERWEG

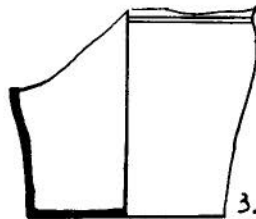
HEERLEN →

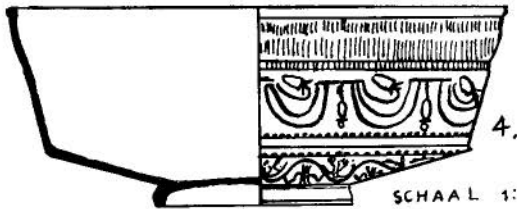
SCHAAL 1:2

SCHAAL 1:2

SCHAAL 1:2.

SCHAAL 1:4.

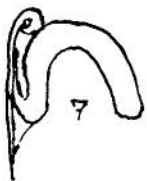

5.

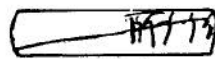

6.

SCHAAL 1:4

7

8.

ROMEINSE VONDSTEN IN DE GELEENSTRAAT.

Tijdens het verrichten van graafwerkzaamheden voor het leggen van buizen t.b.v. de aansluiting van het raadhuis op de stadsverwarming werden op 13 en 14 augustus 1964 in de Geleenstraat, op het pleintje aan de achterzijde van het stadhuis, enkele romeinse voorwerpen gevonden. Op een diepte van ongeveer 1 m. onder het pleinniveau werd een brandlaagje aangetroffen, waarin zich bevonden:

a) *versierde terra sigillata:*

- 1) klein fragment van een kom, type Drag. 37;
de eierlijst met bijstreep aan de linkerzijde, die in een ster eindigt;
1e eeuw;
herkomst: vermoedelijk La Graufesenque;
- 2) fragment van een kom, type Drag. 27;
eierlijst met bijstreep aan de linkerzijde, eindigend in een ster;
op de wand: spiralen met bladeren, waarboven een vogeltje;
1e eeuw;
herkomst: La Graufesenque en Montans.

b) *gestempelde terra sigillata:*

- 1) wand- en bodemfragment van terra sigillata-kommetje met bodemstempel OF MIM (MIMO);
1e en 2e eeuw;
herkomst: Zuidgallië en Rheinzabern;
- 2) wand- en bodemfragment van terra sigillata-kommetje met bodemstempel SECVND.M. (SECVNDINVS MANV);
type: Drag. 27;
1e en 2e eeuw;
herkomst: Lezoux;

c) *vier kleine stukjes glas;*

- d) *een fragment van een aardewerkpot;*
inheems bakproduct; oranjebruin van kleur; gevernist; versierd met schubben;

e) *een spiraal fibula met huls, van brons.*

L. v. H.

SPREEKBEURTEN.

- 1) Tijdens een „Forumbijeenkomst”, gehouden op 13 mei j.l. in de Raadzaal van Heerlen, bij gelegenheid van het bezoek van het Con-

tactocentrum op Voorlichtingsgebied, gevormd door voorlichtingsfunktionarissen uit het bedrijfsleven en van de overheid en door journalisten, aan oostelijk Zuidlimburg, hield drs L. van Hommerich, gemeentearchivaris van Heerlen, een inleiding over „*de geschiedenis van Heerlen*”. Genoemde Contactgroep was te gast bij het Industrie-schap voor de oostelijke Mijnstreek.

- 2) Op 27 mei 1964 sprak drs L. van Hommerich voor het Congres van de franse sektie van de Internationale Commissie voor Standen en Landen in kasteel Lourmarin (Provence) over: „*de rechtspositie en deelname der lagere bestuurscolleges in onze streek aan de werkzaamheden van de historische Staten-Generaal*”.

L. v. H.

KONINKLIJKE ONDERSCHIEDINGEN.

Tijdens een enigszins plechtige zitting, gehouden op 8 juni j.l., werden de heren mr dr J. P. D. van Banning en W. J. Vromen door de werkgroep van „Het Land van Herle” gehuldigd in verband met het ontvangen van een koninklijke onderscheiding. In hartelijke bewoordingen richtte de heer J. J. Jongen, voorzitter van de historische Kring, zich tot beide onderscheidenen en feliciteerde hen namens alle aanwezige leden.

De heren van Banning en Vromen spraken een dankwoord.

L. v. H.

NIEUW ADRES GEMEENTELIJK OUDHEIDKUNDIG MUSEUM.

Van 14 — 17 juli verhuisde het gemeentelijk oudheidkundig museum van de Burgerzaal van het Raadhuis naar het nieuwe adres Orpheusstraat 2, ingang achterzijde nieuwe stadsschouwburg, tel. 4824. Het oud-archief en de historische bibliotheek waren reeds van 13 — 21 april overgebracht.

Deze tijdelijke nieuwe huisvesting, ingevolge een Raadsbesluit van 24 februari 1964, betekent een verbetering op de oude toestand. Er is een rationele splitsing aangebracht tussen het oud- en nieuw-archief der gemeente, aangepast aan de reële behoefte-faktor van de gemeentelijke bureaux en diensten. Voor de uitbouw van een historische uitleenbibliotheek is meer ruimte verkregen. Het nijpend ruimte tekort voor de gemeentelijke oudheidkundige verzamelingen is gedeeltelijk opgevangen door de beschikking over een grotere expositiezaal. Eindelijk kregen de bezoekers ook een eigen leeskamer.

Deze kostbare kulturhistorische gemeentelijke bezittingen zijn brand- en vochtvrij gehuisvest binnen de mooie moderne ruimten van de uit beton en glas opgetrokken nieuwe stadsschouwburg, geheel vrij liggend aan een groot nieuw plein. De gemeente heeft bovendien gezorgd voor een nieuwe uitstofferings zoals meubilair, sanitair, luchtverserings- en brandblusapparatuur, brandschellen e.d. Voorts is voorzien in een vergader-

ruimte, geschikt tot het houden van lezingen met projectie. De personeelsbezetting werd met ingang van 1 april uitgebreid met een nieuwe museum- en een bibliotheek-assistent.

Reeds velen hebben het museum in zijn nieuwe home bezocht. De openingstijden zijn:

iedere werkdag van 9.00—12.30 uur en van 14.00—17.00 uur;

's zaterdags van 10.00—11.00 uur;

op zondagen alléén groepsrondleidingen na voorafgaande afspraak.

Het archief kan ook 's zaterdags worden geraadpleegd van 9.00—12.00 uur.

L. v. H.

TENTOONSTELLING „V 64” TE VALKENBURG.

In het kader van het „Vakantie-Festival 1964” werd in de Eurohal te Valkenburg van 10 — 20 juli j.l. een tentoonstelling ingericht, waaraan o.a. werd deelgenomen door de gemeente Heerlen. Naast een overzicht over de stand van zaken van het huidige Heerlen, met natuurlijk een blik in de toekomst, werd ook ruimschoots aandacht geschonken aan het geschiedkundige verleden en aan de folklore van de stad. Aan de hand van vele foto's, kaarten en maquettes werd een en ander nader toegelicht. Daarnaast kon men in vitrines een aantal markante stukken uit het gemeentelijk oudheidkundig museum alsmede een selectie van Heerlense charters bewonderen. De nieuwe folder van het museum vond onder de bezoekers een gretige aftrek. De Heerlense inzending in zijn geheel mocht zich in een grote publieke belangstelling verheugen.

L. v. H.

AANWINSTEN GEMEENTELIJKE BIBLIOTHEEK.

- 1) De erven H. J. Dupont schonken op 23 juli 1964 aan de gemeentelijke historische bibliotheek een 29-tal boeken, die als een waardevolle aanwinst kunnen worden beschouwd. Naast werken over o.a. kerkgeschiedenis, biografieën van bekende Limburgers (dr Nolens, Petrus Regout en Gerard Casimir Ubachs), kunst, letterkunde en sociologie bevat deze schenking de 12 delen van de encyclopedie „Der Grosse Herder”.
- 2) Op 25 juli 1964 werd andermaal een waardevolle schenking, thans door ir J. C. Schlösser te Heerlen, aan de historische bibliotheek der gemeente gedaan, ditmaal bestaande uit 10 vrij recente werken, betrekking hebbend op o.a. heemkunde (vooral Rijnland), geschiedenis, plaatsbeschrijving en archeologie.

L. v. H.